

01/23

ReOS

Recht der Osteuropäischen Staaten

Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)

Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS) – scientific journal of legal sciences founded by University of Göttingen (Germany) with the purpose of knowledge sharing between Western and Eastern Europe.

Publisher:

Prof. Dr. **Thomas Mann (Begr.)**, Institut für Öffentliches Recht, Lehrstuhl für Verwaltungsrecht, Georg-August-Universität Göttingen

Editorial board:

Prof. Dr. **Toma Birmontienė**, Professorin am Laboratorium für Menschenrechte, Institut für öffentliches Recht, Mykolas-Romeris-Universität (Litauen)

Prof. Dr. habil. **Sabina Grabowska**, University of Rzeszow (Polen)

Prof. Dr. **Thomas Mann (Begr.)**, Institut für Öffentliches Recht, Lehrstuhl für Verwaltungsrecht, Georg-August-Universität Göttingen

Prof. Dr. habil. **Joanna Marszalek-Kawa**, Nicolaus Copernicus University (Polen)

Prof. Dr. **Roman Melnyk (Schriftleitung)**, Hochschule des Rechts ("School of Law") der M. Narikbayev KAZGUU Universität (Kasachstan)

Dr. jur. **Bernhard Schloer**, DAAD-Langzeitdozent, Nationale Taras-Schewtschenko-Universität Kiew (Ukraine)

Dr. **Agne Tvaronaviciene**, Postdoc am Laboratorium für Mediation und nachhaltige Konfliktlösung, Institut für öffentliches Recht, Mykolas-Romeris-Universität (Litauen)

Dr. iur. **Azamat Egamberdiev**, Dozent des Lehrstuhls für Staatsrecht und Staatsverwaltung der Tashkenter Staatlichen Juristischen Universität beim Justizministerium der Republik Usbekistan

Partners

Netzwerk Ost-West

Rechtsdialog.org

www.uni-goettingen.de/reos

01/2023

ISSN 2199-6245

ReOS 01 / 2023

Inhaltsverzeichnis

Ways to improve legal education and culture of youth in the conditions of martial law in Ukraine <i>Gorinov Pavlo</i>	4
Contract for digital content and digital services: legal analysis of the draft law no. 6576 <i>Hrytsai Serhii</i>	13
Peculiarities of the definition of a victim of the crime, which is provided by Art. 379 of the Criminal Code of Ukraine <i>Karpova Nataliia, Zabarniy Grigoriy</i>	22
The fact of improper provision of medical care as an insurance event <i>Mendelia Olena</i>	29
Subjects in the field of national security and defense of Ukraine, which are covered by corruption prevention measures <i>Mulyk Oleksandr</i>	37
Standard of review: reception of the concept in continental Europe <i>Pilkov Kostiantyn</i>	44
Certain aspects related to the protection of individual rights in connection with exemption from punishment with a term of life imprisonment, in accordance with the amendments made to the current legislation of Ukraine in 2022 <i>Razumovskyi Oleksandr, Kochura Oleksandra</i>	53
Determinants affecting the commission of criminal offenses against road traffic safety and the operation of motor vehicles <i>Rudyk Mykola</i>	60
Legal support for the prevention of land degradation in Ukraine <i>Shulha Andrii</i>	69

**Ways to improve legal education and culture
of youth in the conditions of martial law in Ukraine**

Gorinov Pavlo

Candidate of Juridical Sciences,

Honored Worker of the Social Sphere of Ukraine,

Acting Director of the Educational and Scientific Institute of Law,

Associate Professor at the Department of Jurisprudence and Branch Legal Disciplines

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Ukraine

The relevance of addressing the topic of legal education is due to the need to increase the level of legal education and culture of society as a basis for building a democratic, social and legal state in the conditions of martial law and post-war recovery of Ukraine. We believe that in times of military threats, the motivation to increase the level of legal education activities of higher education institutions increases.

Current directions in the activities of universities are the combination of legal education with informational education, regarding countering challenges of an informational nature during military aggression with the involvement of scientific, research and practical resources.

It should be noted that as a result of the military operations, the citizens of Ukraine were moved outside the territory of their residence, and therefore situations arose that required addressing the relevant state bodies, and therefore the relevant legal knowledge.

The purpose of the article is to research ways to improve legal education and culture of youth in the conditions of martial law and the subsequent recovery of Ukraine.

The author came to the conclusion that legal education, which is based on legal education, cannot be separated from the national-patriotic education of young people, but should be carried out comprehensively and on a systematic basis. They believe that in an expert environment, coordinated work by educational institutions, state bodies and the public should be carried out to improve the level of information hygiene and information culture of young people in a complex with legal education measures.

We believe that the most important factor in the formation of a high level of legal culture of young people is “legal comprehensive education”, which can be carried out through a network of educational institutions, public organizations, various volunteer projects, professional organizations, legal institutions, human rights centers, law enforcement agencies, etc., which will enable to form an active civic position.

Шляхи підвищення правової освіти та культури молоді в умовах дії воєнного стану в Україні

Горінов Павло Валерійович

кандидат юридичних наук,

заслужений працівник соціальної сфери України,

в.о. директора

Навчально-наукового інституту права,

доцент кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Україна

Вступ. Роль правових знань, правосвідомості та правової культури молоді в умовах військових викликів зростає, оскільки це базові цінності, на яких формується повага до права, до своєї Батьківщини, патріотизм, доброчесність та жертвовність, адже лише завдяки стійкості громадян України, мужності й незламності своїх захисників наша держава зуміла протистояти ворогу та продовжує відстоювати свою територію.

Сьогодні можемо констатувати активне звернення до потреб правового регулювання щодо прав внутрішньо переміщених осіб, умов перетину кордону, мобілізації, питання правового реагування щодо інформаційних загроз тощо.

Крім того, відзначимо, що звернення до тематики дослідження обумовлене потребою підвищення рівня правової освіти та культури суспільства як основи побудови демократичної, соціальної та правової держави в умовах відновлення повоєнної України. Так, у положеннях Національної програми правової освіти населення зазначено, що становлення України як демократичної, правової держави, формування засад громадянського суспільства зумовлюють необхідність підвищення рівня правової культури населення¹.

¹ Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text>

Погоджуємось, що «події лютого 2022 року та повномасштабні військові дії уперше за роки незалежності України висвітлили й загострили низку проблем, поставивши перед державою і суспільством чимало викликів, які не отримали протягом цього часу належної уваги та мають бути вирішені як у короткостроковій, так і довгостроковій перспективі». Серед іншого, йдеться про забезпечення ідеологічної складової національної безпеки, адже формування мотивації не лише правомірної, а й патріотичної поведінки громадян має надзвичайно важливе значення для здобуття перемоги й розбудови держави².

Відзначимо, що Україна наразі стійко протистоїть ворогу на військовому, економічному та гуманітарному фронті, що дає нам підстави вже сьогодні думати про стратегію майбутніх економічних та соціальних перетворень в Україні, в тому числі в галузі освіти і науки, адже майбутнє України в руках молодих людей, які мають володіти належними інформаційними, безпековими та правовими

² Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану: матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С.М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / редкол.: С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський, Н.М. Пархоменко та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 15.

знаннями. Окремо зазначимо, що необхідно пропрацювати механізми та стратегії правового регулювання мотивації повернення нашої молоді додому в Україну з тих країн, де їх прихистили, у повоєнний час.

Дослідженням питань правової освіти та культури займаються як профільні фахівці-юристи, так і вчені із суміжних галузей як педагогіка, соціологія, психологія, політологія, філософія тощо. Серед великої кількості публікацій напрацювання таких вчених, як: О. Скакун, А. Скуратівського, С. Сливки, І. Цвік, Н. Уханової, В. Бровко, І. Варави, С. Головки, О. Макеєвої щодо формування правової культури суспільства як визначального чинника становлення правової держави в Україні. Визнаючи зазначені напрацювання вагомими, можемо констатувати, що серед них чисельно домінують ті, предметом досліджень яких є аналіз понятійних і структурних елементів правової освіти і культури як правового явища, проте поза увагою залишаються питання особливостей формування правової освіти та культури в молодіжному середовищі, в контексті посилення війни в Україні. Вочевидь, критично важливими будуть знання щодо основних засад правопорядку, правосвідомості, національної безпеки й оборони країни, питання щодо охорони та захисту прав на комп'ютерні технології, протидія кіберзагрозам, медіаграмотності, волонтерського руху та гуманітарного права, питання формування навиків інформаційної гігієни у молоді та протидії мові ненависті у суспільстві тощо.

Метою статті є дослідження шляхів підвищення правової освіти та культури молоді в умовах дії воєнного стану та подальшого відновлення України.

Виклад основного матеріалу. Вступ України на шлях інноваційного розвитку економіки зумовив модернізацію всіх галузей,

у тому числі й освітньої сфери. Сьогодні Українська держава кожен день підтверджує свій цивілізаційний вибір як суверенна, незалежна, демократична європейська держава, орієнтована на загальнолюдські й європейські цінності та готова їх захищати. З моменту повномасштабного вторгнення і до сьогодні Українська держава та народ перебувають у надзвичайно складних умовах, адже у ряді регіонів України виникла гостра гуманітарна криза, значна кількість військових злочинів проти безпеки та життя на окупованих територіях, поширене порушення основних прав людини, в тому числі щодо військовополонених, тому так важливо знати національні та міжнародно-правові норми, що регламентують відповідні ситуації.

Відзначимо, що в найкоротші терміни було організовано систему як державної, так і волонтерської допомоги для потребуючих осіб. Так, відповідними міжнародними й українськими організаціями проводились роз'яснення правового характеру щодо оформлення статусу ВПО, перетину кордону, дій особи щодо оформлення відповідних документів, фіксування злочинів та пошкоджень, попередження правопорушень в інформаційній сфері тощо. Як правило, активним учасником цих процесів була молодь, що свідчить про потребу юридично фахових та підготовлених молодих фахівців і волонтерів для подальшої роботи в цьому напрямку.

Відзначимо, що правова освіта в сучасних умовах орієнтована на те, щоб формувати гуманітарний світогляд, сприяти становленню гуманістично-орієнтованої особистості, в якій є чітка громадянська позиція, яка є в той час і законслухняною, поважає права та свободи інших людей, крім того, вміє їх відстоювати, володіє юридичними знаннями, що може ефективно використовувати в повсякденному житті. Правова освіта в Україні, як

процес формування знань, умінь і навичок про права, свободи та обов'язки людини не є окремою галуззю освітньої сфери, тому її становлення та розвиток сучасним дослідникам дуже важко простежити. Правова освіта є структурним компонентом освіти в Україні та базується на дотичних галузях інформаційного та безпекового характерів.

Крім того, ми погоджуємось із Гусаревим С.Д., що правова освіта, яка «базується на правовому вихованні не може бути відокремлена від національно-патріотичного як на рівні державних програм, дошкільного, шкільного та навчання в закладах вищої освіти, так і на рівні діяльності громадських організацій. Адже метою патріотичного виховання є формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського й конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави»³.

У контексті вищевказаного, відзначимо, що надзвичайно велику роль у правовій освіті відіграють юридичні клініки при ЗВО. Всі їх зусилля останнім часом спрямовані на охоплення якомога більшої кількості людей, які потребують правової допомоги. Такі структурні підрозділи створюються і як база для практичного навчання та навчальної практики студентів старших курсів відповідних закладів освіти. Крім того важливо, що

³ Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану: матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С.М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / редкол.: С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський, Н.М. Пархоменко та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. 368 с.

діяльність юридичних клінік здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства, Статуту закладу вищої освіти та інших локальних актів університету.

В умовах сьогодення більшість юридичних клінік в Україні виконують двоєдину функцію, що полягає, зокрема, в навчанні студентів практичним навичкам юриста, а також наданні безоплатної юридичної допомоги соціально вразливим верствам населення. Серед сучасних викликів юридичної клінічної діяльності слід виокремити супровід людей з обмеженими можливостями, пенсіонерів, інших вразливих категорій громадян України, які стали вимушеними переселенцями.

Вважаємо, що залучення юридичних клінік до надання правової допомоги потребуючим верствам населення є важливим напрямом діяльності закладів вищої освіти. Паралельно, слід відмітити, що юридичні клініки мають змогу залучати і напрацювати механізми медіаційних процедур, актуальність яких у суспільстві, що переживає військові дії, має велике значення. В цьому плані гарним є досвід діяльності окремих юридичних клінік ЗВО, які, здійснюючи свою діяльність, мають «на меті навчання студентів та науково-педагогічних працівників базовим основам медіації, її популяризації, а також налагодження співпраці з медіаційними, правозахисними громадськими організаціями та професійними медіаторами»⁴.

Важливим напрямом правової освіти молоді є «попередження порушення щодо прав дітей та молоді, адже маргіналізація української молоді зменшує можливості для

⁴ Богатюк І.Г. Діяльність юридичних клінік в умовах воєнного стану. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. Київ: НАУ, 2022. № 3. С. 204.

професійної самореалізації та понижує рівень правової культури та правопорядку в суспільстві»⁵, що в контексті військових викликів є особливо небезпечним. Подібні виклики свідчать, що соціальним педагогам, вчителям, волонтерам, усім суб'єктам соціально-педагогічної діяльності слід постійно оновлювати арсенал методів, впливів, засобів роботи щодо правового виховання дітей та молоді з урахуванням фактору стресу і підвищення агресії на фоні військових подій. На жаль, відома практика, коли молодих людей через відповідні маніпуляції та фінансові механізми залучають до протиправних дій у сфері безпеки держави, а саме фільмування відповідних місць, збір і передача відповідної інформації, майнові злочини тощо. Вважаємо, що в експертному середовищі має бути проведена скоординована робота як з боку закладів освіти, державних органів, так і зі сторони громадськості та інших організацій щодо підвищення рівня інформаційної гігієни та інформаційної культури молодих людей в комплексі з правопросвітницькими заходами.

Специфіка порушень та ситуація зі злочинністю у дитячому середовищі свідчить про потребу переглянути традиційні засоби профілактичної роботи шляхом застосування нових форм протидії злочинній діяльності із використанням мережі Інтернет, проведення тематичних лекцій, обмеження контенту, що пропагує насильство, та створення відповідної соціальної реклами з використанням досвіду авторитетних у молодіжному середовищі людей, яка буде стимулювати правомірну поведінку молоді

та формування ціннісних орієнтирів у молодіжному суспільстві.

Вважаємо, що найважливішим фактором формування високого рівня правової культури молоді є «правовий всеобуч», який можна здійснювати через мережу освітніх закладів, громадських організацій, різноманітних волонтерських проєктів, професійних організацій, юридичних установ, центрів з прав людини, правоохоронних органів тощо. Окремо, слід розширити сферу діяльності Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та інформаційної політики України, Департаменту кіберполіції, Національної поліції, судових органів щодо попередження вчинення злочинів серед неповнолітніх шляхом проведення профілактичної просвітницької роботи серед молоді⁶ щодо воєнних викликів правового характеру. В умовах воєнної агресії одним із завдань правової освіти є формування в громадян переосмислення цивілізаційних цінностей, усвідомлення важливості реальної незалежності, розбудови держави на демократичних засадах.

Вважаємо, що зменшення та виключення з навчальних планів ЗВО правових дисциплін є одним із факторів знецінення права як регулятора суспільних відносин. Відповідно, необхідно посилити програму правового навчання в цілому, та правової освіти, зокрема, через розширення вивчення правових дисциплін у навчальному процесі. Важливим є навчання молодих людей правомірним способам отримання інформації та користування результатами творчої діяльності інших осіб, підвищувати інтерес до правоохоронної діяльності шляхом спілкування з представниками влади та правоохоронних органів⁷.

⁵ Драпушко Р.Г., Горінов П.В., Філик Н.В. Формування молодіжної політики в умовах демографічних викликів сучасної України. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. Київ: НАУ, 2022. № 1(62). С. 29.

⁶ Драпушко Р.Г., Горінов П.В. Сучасні виклики і загрози правової культури молоді. *Аналітично-порівняльне право*. 2021. № 4. С. 15.

⁷ Там само.

Слід зазначити, що реформування вищої освіти відбувається в період швидкого розвитку інформаційних технологій, штучного інтелекту, наукових технологій, можливості ширшого використання технологічних парків, які, об'єднуючи наукові, виробничі та фінансові ресурси, забезпечують відтворення повного життєвого циклу інновацій тощо. Усі ці чинники призводять до суперечностей між традиційними підходами до навчання у вищій школі та новими соціально-економічними вимогами суспільства щодо освіти загалом і вищої зокрема. Розвиток інформаційного суспільства змінив ставлення як до системи освіти загалом, так і до вищої освіти зокрема, адже освіта, яка базується на використанні інформаційних технологій, якісніша та відповідає розвитку суспільства в динаміці. Тому паралельно постає питання підготовки фахівців на стику спеціальностей. Ідеться про нові напрямки: штучний інтелект, медичне право, державне управління в галузі охорони здоров'я тощо⁸. Вважаємо, що необхідно розробити Державну стратегію правової освіти із залученням фахівців різних галузей знань для формування єдиного комплексного підходу до її змісту, враховуючи відповідні військові виклики і загрози повоєнного часу. Хоча в Україні і діє Національна програма правової освіти населення України від 18.10.2001 р., але вона потребує вдосконалення змісту та форми, а тому вважаємо за доцільне впровадити до програми університетської освіти ширше застосування таких навчальних дисциплін, як: «Штучний інтелект та основи кібербезпеки», «Критичне мислення, лідерство і право», «Міжнародне гуманітарне право», «Правове регулювання

волонтерської діяльності», «Основи авторського права в інформаційному суспільстві».

З метою підвищення рівня правових знань у сфері інтелектуальної власності вважаємо за доцільне залучати ресурси і можливості Всесвітньої організації інтелектуальної власності, наукових установ, закладів освіти, шкіл, громадських організацій через систему неформальної освіти та проведення відповідних правоосвітніх кампаній у закладах освіти. При проведенні даної діяльності доречно використовувати як напрацювання національних наукових шкіл та відомих науковців у сфері інтелектуальної власності, так і програми підтримки освіти в сфері ІВ, які розроблені ВОІВ та національними стратегіями розвитку галузі⁹.

Іншим напрямком правової освіти, яку можуть організовувати заклади освіти, є проведення роз'яснювальної роботи серед молоді, яка тимчасово перебуває в ЄС, щодо їх правового статусу та умов перебування та повернення до України в повоєнний період із залученням організаційно-структурних можливостей ЗВО із використанням науково-дослідних центрів, юридичних клінік тощо. Відзначимо, що відповідний досвід уже є. Так, з метою вирішення нагальних проблем, що виникли в системі освіти внаслідок збройної агресії російської федерації проти України, командою Міністерства освіти і науки України проведено результативні перемовини з багатьма міжнародними партнерами, зокрема ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, Світовим банком, державними та приватними організаціями, окремими людьми, які активно відгукнулися на звернення про допомогу та

⁸ Шуст Н.Б., Філик Н.В. Інновації в освіті: соціокультурний вимір. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. № 1. С. 147.

⁹ Драпушко Р.Г., Горінов П.В., Філик Н.В. Освіта в сфері інтелектуальної власності як напрямок формування правової культури молоді URL: <https://dismp.gov.ua/wp-content/uploads/160-Tekststatti-291-1-10-20221019.pdf>

співпрацюють в напрямку освітньої, правової та фінансової допомоги потребуючим.

Так, у результаті проведеного соціологічного дослідження на тему: «Запит на мовні курси та бажання повернутися додому: як інтегруються 7+ млн ВПО в Україні та за кордоном» констатовано, що «в ЄС серед найголовніших викликів інтеграції українських переселенців стали: мовне та юридичне питання, а також організація побуту та праці з дітьми. Кожна країна має власні успішні кейси, з-поміж яких можна виокремити певні закономірності. У Польщі, Великій Британії, Німеччині (країнах, куди виїхало найбільше українців) місцеві активісти й влада одразу пропонують курси з вивчення мов. Від різноманітних освітніх хабів до індивідуальних занять. Це дає можливість подолати перший бар'єр. Далі – легалізація та допомога з юридичними питаннями¹⁰.

Для ВПО в межах України теж подібні напрямки мають актуальність. Так, «серед інтеграційних заходів, спрямованих на здобування нових знань або навичок – тут найперше місце займає запит ВПО на мовні курси».

Фактично, мова почала об'єднувати українців із Сходу та Заходу, Півночі та Півдня. У громадах чимало людей прагнуть покращити своє володіння українською мовою – і це є важливим фактором інтеграції, бо саме мовне питання називають найчастіше як причину напруги між переселенцями та місцевими. Наприклад, мовні курси із сертифікатами про закінчення «Філіжанка мови по-рівненськи»,

¹⁰ Запит на мовні курси та бажання повернутися додому: як інтегруються 7+ млн ВПО в Україні та за кордоном (дослідження). URL: <https://www.prostir.ua/?news=zapyt-na-movni-kursy-ta-bazhannya-povernutysya-dodomu-yak-intehruyutsya-7-mln-vpo-v-ukrajini-ta-za-kordonom-doslidzhennya>

розмовні клуби українською мовою, перегляд та обговорення кіно українською, – розповідає Вікторія Феофілова, керівниця ГО «Горизонт змін»¹¹.

Погоджуємось, що на сучасному етапі «основними завданнями розвитку системи освіти України в повоєнний період є:

1. Продовження системної трансформації галузі освіти з метою забезпечення високої якості освіти на всіх рівнях – від дошкільної до вищої та освіти дорослих. Гармонізація нормативно-правової бази регулювання освіти й науки в Україні з освітнім і дослідницьким законодавством Європейського Союзу.

2. Проведення заходів щодо захисту безпеки життя та здоров'я учасників освітнього процесу; трансформація освіти в секторі безпеки й оборони відповідно до доктринальних підходів і принципів НАТО.

3. Відбудова та відновлення освітньої інфраструктури (обов'язкове облаштування бомбосховищ під час відновлення зруйнованих і будівництва нових закладів освіти), створення сучасних закладів, які забезпечать гідні умови для розвитку підростаючого покоління та здобуття українцями якісної освіти на рівні світових стандартів.

4. Створення привабливих соціально-економічних умов для повернення в Україну вимушено переміщених здобувачів освіти та педагогів, які виїхали за кордон у зв'язку з військовою агресією з боку РФ.

5. Розвиток соціально-педагогічної та психологічної допомоги учням, студентам і педагогам, які постраждали від військової

¹¹ Запит на мовні курси та бажання повернутися додому: як інтегруються 7+ млн ВПО в Україні та за кордоном (дослідження). URL: <https://www.prostir.ua/?news=zapyt-na-movni-kursy-ta-bazhannya-povernutysya-dodomu-yak-intehruyutsya-7-mln-vpo-v-ukrajini-ta-za-kordonom-doslidzhennya>

агресії РФ та потребують психологічної та іншої підтримки.

6. Інтенсифікація процесу інтернаціоналізації освіти і науки України, її інтеграція в європейський освітній простір; збільшення кількості проєктів міжнародної освітньо-наукової співпраці.

7. Залучення й використання міжнародної технічної допомоги, спрямованої на підтримку реалізації державної політики для досягнення стратегічних пріоритетів у сфері освіти і науки.

8. Створення концепції розвитку приватної освіти в Україні, що міститиме довгострокові цілі та дієві механізми розв'язання інституційно-правових, матеріально-технічних та фінансових проблем, а також буде враховувати провідний досвід та стандарти країн ЄС»¹².

У контексті вищевказаного відзначимо вдало організовану освітню ініціативу України і Польщі, яка запроваджується з лютого 2023 року щодо урочистого відкриття програми «Start IT – Cisco4Ukraine» у поєднанні з дебатами «Сучасна Україна – освіта, економіка, технології» на базі Університету інформаційних технологій та менеджменту в Жешуві (Республіка Польща). Курси в межах програми «Start IT – Cisco4Ukraine» охоплюють два напрями: кібербезпека та програмування. Незабаром додадуть аналіз даних та комп'ютерні мережі. Курси викладають українською мовою. Учасниками можуть бути люди, які починають свій шлях у світі технологій, або ті, хто розглядає можливість зміни кар'єри на таку, де цифрова компетентність є важливою. Курси підвищення кваліфікації призначені для всіх, хто

зацікавлений у підвищенні професійної кваліфікації¹³.

Вважаємо, що сьогодні як ніколи актуально, що Україні необхідна продумана і чітка стратегія повернення робочої сили, де головним стимулом повернення повинні виступати позитивні зміни економічного, соціального, культурного характерів на Батьківщині, що включатимуть проведення відповідних реформ, у тому числі в освітній сфері.

Висновки. Отже, в Україні для розбудови правової держави, громадянського суспільства та перемоги у війні, яку розв'язала російська федерація проти України, важливим є формування якісно нового рівня правосвідомості та правової культури населення. Важливим і необхідним у цьому є правове виховання і правова освіта усіх вікових категорій суспільства. Без глибоких знань прав, свобод і норм чинного законодавства еволюційний розвиток жодного суспільства просто неможливий.

На сучасному етапі розвитку та становлення української державності громадяни приходять до розуміння й усвідомлення того, що крім законів, у них немає і не буде в мінливому суспільстві засобів, завдяки яким можна буде захистити свої права та інтереси. Тому першочерговим і основним завданням правової освіти є навчання не тільки молодого покоління, а й людей старшого віку правовим знанням, які допоможуть їм у нинішніх умовах та у потребах.

В контексті вищевикладеного є важливим побудова міжнаціональних діалогів серед молоді України, Польщі, Литви щодо однозначного розуміння спільного минулого

¹² Освіта України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022>

¹³ МОН: Для українців, які перебувають у Польщі, створили курси для розвитку цифрових компетентностей. URL: <https://www.rv.gov.ua/news/mondliia-ukraintsiv-iaki-perebuvauiut-u-polshchi-stvoryly-kursy-dlia-rozvytku-tsyfrovyykh-kompetentnostei>

і культурної спадщини; підтримка активної громадянської позиції та здійснення національно-патріотичного виховання молоді.

В умовах воєнної агресії одним із завдань правової освіти є формування у громадян переосмислення цивілізаційних цінностей, усвідомлення важливості реальної незалежності, розбудови держави на демократичних засадах.

Актуальним є завершення адаптування системи національної правової освіти до стандартів єдиного європейського освітнього простору, широке упровадження практики підготовки фахівців спільно з європейськими університетами, студентські та докторські обміни, підготовка фахівців, спроможних захищати інтереси держави в умовах світової конкуренції.

Вважаємо за доцільне, впровадити до програми шкільної освіти навчальну дисципліну «Основи правової культури та інформаційної безпеки», яка дасть можливість підвищити рівень інформаційної та правової культури молоді, що сприятиме формуванню правової культури суспільства в молодіжному середовищі та інформаційної грамотності. Okремо, до університетської освіти доречно було б впровадити ширше застосування навчальних дисциплін як: «Штучний інтелект та основи кібербезпеки», «Критичне мислення, лідерство і право», «Міжнародне гуманітарне право», «Правове регулювання волонтерської діяльності», «Основи авторського права в інформаційному суспільстві».

**CONTRACT FOR DIGITAL CONTENT AND DIGITAL SERVICES:
LEGAL ANALYSIS OF THE DRAFT LAW NO. 6576*****Hrytsai Serhii****PhD in law, Associate Professor;**Associate Professor at the Department of Sectoral Law and General Legal Disciplines,
Institute of Law and Social Relations,**Open International University of Human Development “Ukraine” (Kyiv, Ukraine)**ORCID: 0000-0003-0051-6149*

The last decade, characterized by significant changes in the usual once, mechanisms of money circulation. In the past, we did not know other than cash, other forms of payment, and now we are increasingly using non-cash payments and even with the help of not only plastic cards but also mobile phones and even electronic watches. Modern digital technologies, which are actively used in the financial sphere, have a significant impact on the application of these innovations and in relation to money circulation.

The purpose of the article is to outline the legal essence of the provisions introducing the concept of “digital content” and regulating the contract of “digital services”, which are set out for the first time in Ukraine in Draft Law No. 6576. The study is conducted in the context of the fact that Draft Law No. 6576 is a related initiative that intends to create a single space for the digitalization of Ukraine against the background of the specialized law “On Virtual Assets”. To achieve this goal, the author chose an appropriate system of methods of scientific cognition: general scientific – deduction and induction, synthesis and analysis, scientific abstraction, analogy, analytical and dialectical, systematic approach; special – legal methods of cognition, such as formal legal, legal forecasting, retrospective and comparative legal method, comparison method, systemic and structural; methodological substantiation of the essence, nature and structure of the terminology that is the object of research.

The study found that Draft Law No. 6576 is not perfect in terms of the completeness of all the newest terms used in it, which are not defined not only in it but also in other legislative acts: “demo versions”, “virtual server”, “integration into the digital environment”. In addition, Draft Law No. 6576 has a large number of evaluative terms: “which are common for digital content and (or) digital services of the same type”, “can reasonably be expected”, “substantial”, “as far as possible”, “least burdensome”, “reasonable time”, “significant inconvenience”, “disproportionate effort”, “not insignificant”, “good reason”. In its activities, the legislator should strive for clarity and comprehensibility in setting out legal provisions, i.e., be guided by the principle of legal certainty. Unfortunately, Draft Law No. 6576 does not comply with this important principle, although it contains the necessary trend in the regulation of “digital content” and “digital services” that should be outlined in the domestic legislation of any developed country.

Introduction. Against the backdrop of the formation of the legislative framework in Ukraine, what can we say about the absence of a transparent legal field in general; according to the global analytical online publication Chainalysis, in 2022, Ukraine ranked third among world leaders in the use of cryptocurrencies. In terms of the sum of indicators, it is ahead of the tech giants: The US ranks 5th, China ranks 10th, and the UK ranks 17th¹.

According to the results of the 2020 analysis, Ukraine ranked tenth in the ranking of 25 countries with the highest profits from bitcoin transactions. The average profit of Ukraine from bitcoin transactions in 2020 reached USD 400 million. THIS IS THE HIGHEST IN THE WORLD. The Netherlands, Canada, and Vietnam had a similar level of profit. The top places in the ranking were taken by the United States with USD 4.1 billion, and China with USD 1.1 billion. USA, second – China with 1.1 billion USD, third – Japan with 900 million USD. The third place was taken by Japan with USD 900 mln. They are followed by the United Kingdom, Russia, Germany, France, Spain, and South Korea².

Ethereum co-founder Vitalik Buterin visited Ukraine for the first time on September 10, 2022, to participate in the Kyiv Tech Summit. He noted that in the crypto space, especially during periods of rising prices of most assets, the aspect of financial speculation becomes more important than technology for many people: “It’s very important for the industry to remember that there are really real and meaningful things

and problems that [blockchain] technology can solve”. During the Kyiv Tech Summit, the Ethereum co-founder noted that Ukraine demonstrates how cryptocurrencies can help in situations where the existing financial system fails: “A lot of people in the crypto community see this, and it motivates people from other countries to realize that these things are really happening”. Buterin believes that Ukraine can become a crypto hub because it has “both the ability and the determination” to do so. He also pointed out that the Ethereum Foundation is currently focused on cooperation and promoting the development of projects of enthusiasts from different countries through grants or technical assistance: “We believe in the philosophy of a decentralized ecosystem and try to support local [developer] groups”³.

Literature review and output conditions.

On February 17, 2022, the Parliament of Ukraine adopted the Law of Ukraine “On Virtual Assets” No. 2074-IX (hereinafter – Law 2074)⁴, which was signed by the President of Ukraine on March 15, 2022. This law fully legalizes the circulation of cryptocurrencies in Ukraine at the legislative level. According to Clause 1 of Section VI “Final and Transitional Provisions” of Law 2074, the law itself will enter force: a) from entry into force of the Law of Ukraine On Amendments to the Tax Code of Ukraine, regarding the specifics of taxation of operations with virtual assets; b) implementation of the State Register of service providers related to the turnover of virtual assets, which is additionally specified in Clause 2 of Chapter VI of the Final and Transitional Provisions, as a limitation in the

¹ Team Chainalysis, ‘2022 Global Cryptocurrency Adoption Index’ (*Chainalysis*, 14 September 2022) <<https://blog.chainalysis.com/reports/2022-global-crypto-adoption-index/>> accessed 24 January 2023.

² Team Chainalysis, ‘Bitcoin Gains by Country: Who Benefited the Most from the 2020 Boom?’ (*Chainalysis*, 7 June 2021) <<https://blog.chainalysis.com/reports/bitcoin-gains-by-country-2020/>> accessed 24 January 2023.

³ ‘Віталік Бутерін Вперше Відвідав Україну’ (*ForkLog*, 10 September 2022) <<https://forklog.com.ua/vitalik-buteryn-vidvidav-ukrayinu-i-zayavyv-shhovona-maye-potentsial-staty-kryptohabom/>> accessed 25 January 2023.

⁴ Про віртуальні активи 2022.

possibility of applying sanctions provided for in Article 23 of Law 2074. To fulfill Clause 1 of Chapter VI of Law 2074 and to put it into effect, the Parliament of Ukraine registered draft law No. 7150 with amendments to the Tax Code of Ukraine⁵ on 13.03.2022⁶.

Since the adoption of the Law 2074 by the Parliament of Ukraine on February 17, 2022 and until the period of 2023, significant events have taken place. They have significantly affected the plans of the Parliament of Ukraine to launch mandatory amendments to the Tax Code of Ukraine provided for in the Draft Law 7150 and simultaneously enact Law 2074 starting from October 1, 2022.

Among such influential events is the fact that on June 23, 2022, Ukraine became a candidate for membership in the European Union. At the same time, the European Union has significantly updated the Crypto Asset Market Regulation (MiCA)⁷. Therefore, the relevant Law 2074 regulating virtual assets needs to be adapted to existing European regulatory mechanisms, including the Markets in Crypto Assets Regulation (MiCA).

European regulators first mentioned the need to regulate crypto asset markets (hereinafter referred to as Markets in Crypto-Assets Regulation or MiCA) shortly after Facebook launched Libra stablecoin. The French finance minister said a few minutes after the project's launch that Libra would never become a sovereign currency and would require reliable

consumer protection. The bankruptcies of FTX, Terra, and Celsius Network have strengthened the authorities' resolve. Europe has determined that existing legislation cannot be applied to most crypto assets and their providers. Therefore, a new one was created to regulate crypto and the activities of crypto companies⁸.

The Council adopted its negotiating mandate on the Markets in Crypto Assets Regulation (MiCA) on November 24, 2021. Negotiations between the co-legislators began on March 31, 2022 and ended with an interim agreement reached on October 05, 2022⁹. On October 5, 2022, EU lawmakers approved the text of the Markets in Crypto Assets Regulation (MiCA) bill¹⁰, which will become the basis for cryptocurrency regulation in the European Union. And on October 10, members of the European Parliament's Committee on Economic and Monetary Affairs adopted a draft law on cryptocurrency regulation, thus supporting the MiCA regulation and all relevant provisions.

The European MiCA Regulation should be the basis for the new version of the Law of Ukraine "On Virtual Assets", The first edition (and based on the existing new European trends, we are sure that there will be subsequent ones) of the Law of Ukraine "On Virtual Assets", which was adopted on 15.03.2022, has become an indicator that in the future Ukrainian companies and international investors will be able to work legally in Ukraine. That is, the activities of all kinds of crypto institutions, exchanges,

⁵ Податковий кодекс України 2010.

⁶ Проект Закону Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами 2022 [7150].

⁷ 'Digital Finance: Agreement Reached on European Crypto-Assets Regulation (MiCA)' (*European Council*, 30 June 2022) <<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/30/digital-finance-agreement-reached-on-european-crypto-assets-regulation-mica/>> accessed 24 January 2023.

⁸ 'Які закони будуть діяти для європейських криптовалютних компаній через рік?' (*Gagarin-News*, 20 January 2023) <<https://gagarin.news/ua/news/how-mica-regulation-will-change-the-european-crypto-sphere/>> accessed 26 January 2023.

⁹ 'Digital Finance: Agreement Reached on European Crypto-Assets Regulation (MiCA)' (n 7).

¹⁰ Proposal for a regulation of the European parliament and of the council on markets in crypto-assets, and amending directive (eu) 2019/1937 2022 380.

exchanges, startups, will be carried out within the legal framework of the state. And in turn, the state will protect virtual assets owned by institutions, businesses, and citizens from all kinds of illegal encroachments. But at this stage, the Law of Ukraine “On Virtual Assets” is still more declarative in nature. And it will unleash its potential only after it is brought in line with the MiCA regulations, and after the creation and approval of bylaws. These are changes that need to be introduced both to the Law of Ukraine “On Virtual Assets” and to a number of existing satellite laws, including, among other things, changes to the Tax Code of Ukraine, as well as the development of new departmental instructions and orders of ministries and agencies in accordance with the law. The cryptocurrency ecosystem that is being attempted to be created in Ukraine, which is intended for interaction between the state and foreign and domestic crypto business investors, is currently only at the stage of its formation.

Aim. To conduct a study of the proposed legal norms introducing the concept of “digital content” and regulating the contract of “digital services”: set forth in the draft law No. 6576. The study is conducted in the context of the fact that the draft law No. 6576 is a related initiative that intends to create a single space for the digitalization of Ukraine against the background of the relevant law on virtual assets.

Methods. The research was based on the analysis of the legal framework of Ukraine, the European Union and other international acts, including those ratified by the Parliament of Ukraine.

The research objective required an in-depth study of its individual components, for which the study is divided into a number of stages in order to form the necessary sequence of conclusions.

The methodological basis of the study includes a combination of philosophical, general

scientific and special legal methods of scientific knowledge. The following system of methods of scientific cognition was used in the course of the study: general scientific methods – deduction and induction, synthesis and analysis, scientific abstraction, analogy, analytical and dialectical, and systematic approach; special legal methods of cognition, such as formal legal method, legal forecasting, retrospective and comparative legal method, method of comparison, and systemic and structural method; methodological substantiation of the essence, nature and structure of the terminology which is the object of the study.

The chosen research methodology meets the tasks set and contributes to the creation of an optimal structure of the conclusions obtained and allowed to identify the main problems. Other methods used in the study include: the general philosophical (universal) method of cognition was used at all stages of the cognitive process; the Aristotelian method was useful in analyzing the content of current legislation on the legal nature of the research object, explaining the problems of their provision in terms of legislative technique in the relevant regulations.

Results and discussion. The National Institute for Strategic Studies, against the background of the analysis of the Law of Ukraine “On Virtual Assets” in the context of Ukraine’s acceptance as a candidate for membership in the European Union, noted among a number of key issues that need to be addressed at the current stage of development to streamline the circulation of virtual assets in Ukraine: classification and analysis of crypto-assets in accordance with international and European regulations and standards in accordance with their main characteristics and economic goals. A detailed analysis of the classification of different categories of virtual assets is necessary to ensure proper regulation and control in accordance with their characteristics and risks. Based on the

analysis of various virtual assets, it is advisable to establish requirements for the markets of those virtual assets that are not currently subject to Ukrainian legislation. In international practice, the most common classification of virtual assets refers to securities assets, payment assets intended for use as a means of payment, and utility assets intended to provide digital access to programs or services¹¹.

In addition, the National Institute for Strategic Studies, in order to solve the priority problems, including the one we have mentioned above, in the field of regulating the circulation of virtual assets in Ukraine, recommended the following: to create a working group to develop and harmonize the regulatory framework necessary for the implementation of the Law of Ukraine “On Virtual Assets” in order to create a progressive model for regulating the circulation of virtual assets in Ukraine, involving the competent authorities, in particular the National Securities Commission¹².

1. Advisory Board for the Implementation of Virtual Assets.

On 17.11.2022, the National Securities and Stock Market Commission established an advisory council to obtain high-quality expertise and professional assessment in the area of virtual assets implementation. The main task of the Council is to develop and approve a draft law on amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the peculiarities of taxation of transactions with virtual assets and amendments to the Law of Ukraine “On Virtual Assets”. The Council will also coordinate other issues related to the regulatory regulation of activities in the

virtual assets market. The Council will include representatives of specialized authorities, leading market experts and other interested parties. The Commission is interested in the opinions of all parties to the process, so it is ready for an open and constructive dialog¹³.

The first meeting of the Advisory Council on the Regulation of Virtual Assets (hereinafter referred to as the Advisory Council) was held on December 01, 2022, and was organized by the National Securities and Stock Market Commission (hereinafter referred to as the NSSMC). The meeting of the Advisory Board was attended by representatives of the Office of the President, management and specialists of the NSSMC, specialists of the National Bank of Ukraine, representatives of the deputy corps, specialized bodies, leading market experts and other participants. During the meeting, the participants discussed the importance of a quick launch of the virtual asset market in Ukraine and the areas of activity, reviewed the European MiCA (Markets in Crypto assets) Regulation. The participants familiarized themselves with the already developed amendments to the articles on the scope of application, definition of terms of the basic law “On Virtual Assets” and the concept of taxation¹⁴.

¹¹ Ді Олійник, ‘Обіг віртуальних активів в Україні’ (Національний інститут стратегічних досліджень 2022) <<http://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/obih-virtualnykh-aktyviv-v-ukrayini>> accessed 31 January 2023.

¹² Олійник (n 11).

¹³ ‘Кабінет Міністрів України - Професійний діалог: НКЦПФР створила консультативну раду з питань регулювання віртуальних активів’ <<https://www.kmu.gov.ua/news/profesijnij-dialog-nkcpfr-stvorila-konsultacijnu-radu-z-pitan-regulyuvannya-virtualnih-aktiviv>> accessed 31 January 2023.

¹⁴ ‘Відбулось перше засідання Консультативної ради з питань регулювання віртуальних активів’ <<https://www.nssmc.gov.ua/vidbulos-pershe-zasidannia-konsultatsiinoi-rady-z-pytan-rehuliuвання-virtualnykh-aktyviv/>> accessed 30 January 2023; ‘Кабінет Міністрів України – Відбулось перше засідання Консультативної ради з питань регулювання віртуальних активів’ <<https://www.kmu.gov.ua/news/vidbulos-pershe-zasidannia-konsultatsiinoi-rady-z-pytan-rehuliuвання-virtualnykh-aktyviv/>> accessed 30 January 2023.

Based on the results of the meeting of the Advisory Council on December 01, 2022, the NSSMC reported on its official website on December 27, 2022: “The Advisory Board has begun discussing and developing legislative changes necessary to launch the crypto-asset market in Ukraine. The first draft of the bill is planned to be prepared by the end of January 2023. Currently, the Council’s experts are considering the European MiCA Regulation, the principles of which should form the basis of the draft law and be implemented in the national regulatory framework. In particular, this week they will discuss and collect proposals and comments on licensing and conditions of service providers (Section II of the MiCA Regulation). In addition, the issue of virtual assets that are not asset-linked tokens and electronic money tokens will be proposed for consideration in the near future (Section III of the MiCA Regulation)¹⁵.”

2. Legislative initiatives. In early 2023, the Parliament of Ukraine adopted two draft laws as a basis: the draft Law on Amendments to the Civil Code of Ukraine¹⁶; and the draft law on digital content and digital services¹⁷. These draft laws expand the scope of civil rights objects and are aimed at regulating the use of virtual assets and digital content by including them in the objects of civil law subject to the regulation of the Civil Code. Both draft laws were developed as part of the implementation of the acts of

the EU institutions (in this case, Law 2074 and related ones) into national legislation (in the context of this study, it is MiCA) in accordance with the provisions of the EU-Ukraine Association Agreement¹⁸. Information on the implementation of the Association Agreement is available on the website of the Government Office for Coordination of European and Euro-Atlantic Integration¹⁹. The Government Office is the main body that, in accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 759 of 21.07.2020²⁰ responsible for the implementation of tasks in the field of European and Euro-Atlantic integration and the implementation of the Association Agreement.

3. Draft law No. 6576. In May 2019, the European Parliament and the Parliament of Ukraine adopted Directive 2019/770 on digital content and digital services supply contracts, which enters into force for EU Member States on January 1, 2022. By signing the Association Agreement with the European Union, Ukraine must ensure the gradual adaptation of Ukrainian legislation to the EU legislation. One of the directions of which is to strengthen economic and trade relations by creating a deep and comprehensive free trade area, including intangible objects, which include digital content.

The purpose of the Draft Law, as stated in the explanatory note to it, is to objectively determine the need to model the legal regulation of civil law relations between the contractor and the consumer regarding the provision of digital content and/or digital services on the basis of a

¹⁵ ‘Консультаційна рада з питань регулювання віртуальних активів приступила до розробки змін в профільний закон’ <<https://www.nssmc.gov.ua/konsultatsiina-rada-z-pytan-rehuliuвання-virtualnykh-aktiviv-prystupyla-do-rozrobky-zmin-v-profilnyi-zakon/>> accessed 31 January 2023.

¹⁶ Проект Закону про внесення змін та доповнень до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об’єктів цивільних прав 2021 [6447].

¹⁷ Проект Закону про цифровий контент та цифрові послуги 2022 [6576].

¹⁸ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2014.

¹⁹ ‘Association Agreement’ (*European Integration portal*, 2023) <<https://eu-ua.kmu.gov.ua/en/association-agreement>> accessed 31 January 2023.

²⁰ Про Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції 2017.

contract, as well as to legislate effective legal tools for protecting the rights of consumers who receive digital content and/or digital services²¹.

The provisions of the related draft law No. 6576 define the scope of civil legal relations, set out subjective and objective criteria for the compliance of digital content (services) with the terms of the contract, and establish the legal consequences of failure to provide digital content (services) under the contract, as well as the non-compliance of the content (services). In addition, the grounds and legal consequences of withdrawal from the contract under which the digital content (service) is provided are determined²².

4. Digital content and digital services agreement. Draft Law No. 6576 (the “Draft Law”) provides for the regulation of the following legal relations:

relations in which the contractor provides or undertakes to provide digital content and/or digital service to the consumer on the basis of a contract, and the consumer provides or undertakes to provide his/her personal data, except when their transfer is necessary solely for the provision of digital content and/or digital service, without the intention of their further use for any other purpose;

relations in which the contractor provides or undertakes to provide digital content and (or) digital services developed in accordance with the consumer’s specifications on the basis of a contract;

relations in which the contractor provides or undertakes to provide digital content on a material medium intended solely for the storage of such digital content on the basis of a contract.

The Draft Law does not apply to the regulation of relations regarding: 1) provision of digital content and (or) digital services that are included in goods or interconnected with goods and provided together with such goods under a sale and purchase agreement, regardless of whether the digital content and (or) digital service is provided by the seller of the goods or a third party; 2) provision of services in which the digital form is used exclusively as a means of data transmission; 3) provision of electronic communication services; 4) provision of medical services; 5) provision of financial services; 6) provision of legal services; 7) provision of consulting services.

The terms of digital content agreements that worsen the consumer’s position compared to that provided for in this Draft Law are null and void and shall be replaced by the relevant terms provided for in this Law.

The Draft defines when digital content and digital services are considered to be in compliance with the terms of the contract, as well as a list of requirements for digital content and digital services:

1) to be suitable for use in accordance with the purpose for which they are usually used, taking into account the technical requirements contained in legal acts and/or regulatory documents;

2) be provided in the quantity and quality, including functionality, compatibility, accessibility, continuity of supply and safety of use, which are usual for digital content and (or) digital services of the same type, and which the consumer can reasonably expect to receive under the terms of the contract or public offer of the performer, placed in any form suitable for

²¹ Проект Закону про цифровий контент та цифрові послуги (n 17).

²² ‘Рада схвалила два законопроекти про легалізацію віртуальних активів’ (*БізнесЦензор*, 13 January 2023) <https://biz.censor.net/news/3393140/rada_shvalyla_dva_zakonoprojekty_pro_legalizatsiyu_virtualnyh_aktiviv> accessed 30 January 2023; Telegram: Contact @uzheleznyak, ‘І Важливі Зміни у Тому Числі Для Розвитку Криптоактивів в Україні’ (12 January 2023) <<https://t.me/uzheleznyak/3274>> accessed 30 January 2023.

perception by the consumer, including on the label of the material carrier of digital content, except when:

a) digital content and (or) digital service are provided in the quantity and quality that comply with the terms of the public offer of an individual performer;

b) digital content and (or) digital service are provided in the quantity and quality that comply with the terms of the amended public offer posted in the same manner as the previous offer, if such changes were made before the conclusion of the agreement;

3) be provided together with all annexes and instructions, including recommendations for installation in accordance with the terms of the agreement, which the consumer can reasonably expect to receive;

4) correspond to the demo version previously provided to the consumer for review;

Any inconsistency of digital content and (or) digital service resulting from its incorrect integration into the consumer's digital environment is defined as a digital content and (or) digital service inconsistency if:

1) the integration of digital content and (or) digital service was carried out by the contractor or a person acting on his behalf;

2) the integration of digital content and (or) digital services was carried out by the consumer in accordance with the instructions provided by the contractor, which contain deficiencies.

What is important in the Draft Law and should be noted is that the contractor must guarantee to the consumer that the digital content and/or digital service provided by him/her does not violate the rights of third parties, including intellectual property rights.

The burden of proof for the provision of digital content in accordance with Article 3 of the Draft rests with the contractor.

Conclusions and recommendations.

It is quite logical and correct to formulate a new comprehensive law to implement Directive 2019/770 of the European Parliament and of the Council on certain aspects relating to contracts for the supply of digital content and digital services into Ukrainian national legislation. Rather than introducing the necessary amendments to a number of legal acts: The Law of Ukraine "On Information", the Law of Ukraine "On Electronic Commerce", the Law of Ukraine "On Consumer Protection", the Law of Ukraine "On Personal Data Protection". This will not allow the relevant provisions of Directive 2019/770 to be implemented in a clear manner in Ukrainian legislation and will not ensure systematic regulation of relevant social relations in a clear and accessible form for the consumer and the contractor.

The principle of legal certainty stipulates that the legislator should strive for clarity and comprehensibility when setting out legal provisions. A potential user of a legal act should be able to easily navigate the proposed legal definitions, in particular, to have their definitions and understand which legal provision applies in a particular case, and have a clear understanding of the specific legal consequences in the regulated legal relations.

1. In order for the Draft Law No. 6576 to cover all definitions contained therein, it is necessary to introduce the following definitions in its Part 1 of Article 2 "Definitions of Terms": "demo versions" (Article 6 (2)), "virtual server" (subpara. 2 of Article 2 (1)), "integration into the digital environment" (part 1 of Article 7);

2. In order to eliminate various interpretations of future legal provisions in law enforcement practice, it is necessary to reduce the evaluative concepts in Draft Law No. 6576: "which are common for digital content and (or) digital services of the

same type” (Article 5 (1)), “can reasonably be expected” (Article 6 (1,2)), “essential” (Article 11(2); Article 12 (4); Article 12 (6);), “as far as possible” (Article 10 (5)), “least burdensome” (Article 10(5)), “reasonable time” (Article 15(2); Article 16(1)), “significant inconvenience” (Article 12(3)), “disproportionate effort” (Article 12(3)), “not insignificant” (Article 17(2)), “good reason” (Article 17(1)).

**Peculiarities of the definition of a victim of the crime,
which is provided by Art. 379 of the Criminal Code of Ukraine**

Karpova Nataliia

Doctor of Philosophy of Law

Associate Professor at the Department of Law

*Higher Educational Institution «Academician Yuriy Bugay International
and Scientific Technical University», Ukraine*

Zabarniy Grigoriy

Doctor of Philosophy of Law, Associate Professor

Associate Professor at the Department of Law

*Higher Educational Institution «Academician Yuriy Bugay International
and Scientific Technical University», Ukraine*

The published article is determined for studying such a question as bringing the disposition of Article 379 of the Criminal Code of Ukraine into compliance with the current state of the Ukrainian judicial system. The suggested article includes observing such a question as different forms of the objective side of the crime, which is provided by Article 379 of the Criminal Code of Ukraine, the single form of the subjective side of the crime, which is provided by Article 379 of the Criminal Code of Ukraine. The purpose of this article is to establish the complete, up-to-date list of victims of the crime, which is provided by Art. 379 of the the Criminal Code of Ukraine.

The authors consider all categories of victims of the crime, which is provided by Article 379 of the Criminal Code of Ukraine. The authors analyze the legal status and role of jurors in the proceedings at law. The authors assess the legal status of judges as possible victims of the crime, which is provided by Article 379 of the Criminal Code of Ukraine, depending on the place of the court in the judicial system or the administrative position held by the judge in the court. The authors consider the relationship between the status of a judge and the article of the Criminal Code of Ukraine, which protects the judge's life from encroachment on it. The authors established that the post of People's Juror is excluded from the list of holders of judicial power.

The authors came to the conclusion that the current list of crime victims, which is provided by Article 379 of the Criminal Code of Ukraine, does not correspond to the current state of the Ukrainian judicial system.

The authors propose to exclude the People's juror from the list of victims of the crime, which is provided by Article 379 of the Criminal Code of Ukraine. This research is an original proposal to bring the disposition of Article 379 of the Criminal Code of Ukraine into compliance with the current state of the Ukrainian judicial system.

Особливості визначення потерпілого від злочину, який передбачено ст. 379 Кримінального кодексу України

Карпова Наталія

кандидат юридичних наук

доцент кафедри права

ЗВО «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»,
Україна

Забарний Григорій

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри права

ЗВО «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»,
Україна

Вступ. Відповідно до норм Конституції України¹, Законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 02. 06. 2016 р. №1402-VIII², «Про Вищу раду правосуддя» від 21.12.2016 р. № 1798-VIII³ функцію правосуддя здійснюють в Україні виключно суди, відомчий контроль за діяльністю суддів покладено на спеціально утворені органи у сфері правосуддя, відомчий контроль за діяльністю присяжних. Фундаментальною ідеєю конституціоналізму, а відтак і ключовим завданням конституції кожної держави, є забезпечення прав і свобод людини і громадянина через ефективне та справедливе правосуддя в державі, що можливо лише при дотриманні конституційних принципів

верховенства права і незалежності суддів в функціонуванні усіх ланок судової системи. Різні аспекти реалізації вище наведених конституційних принципів в функціонуванні усіх ланок судової системи знаходяться під кримінально-правовою охороною ст.ст. 376, 376-1, 377, 378, 379 Кримінального кодексу України (далі ККУ). Особи, які відповідно до закону здійснюють правосуддя у судах, також мають усі права і свободи людини і громадянина, які гарантовані Конституцією України і міжнародними правовими актами. Одним із найбільш важливих прав людини, яке гарантовано ст. 27 Конституції України⁴, є право на життя. Носії судової влади виконують важливі процесуальні обов'язки по здійсненню правосуддя і посягання на їх життя в зв'язку з здійсненням ними правосуддя обов'язково зашкодить не тільки самим носіям судової влади, а і функціонуванню судової системи. Тому ст. 379 ККУ встановлює кримінальну відповідальність за посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку

¹ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

² Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02. 06. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

³ Закон України «Про Вищу раду правосуддя» від 21. 12. 2016 р. № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

⁴ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя. Але чинна редакція цієї статті була прийнята 23.02.2014 року, раніше ніж було прийнято чинний Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII⁵, з якого розпочалась досі триваюча в Україні судова реформа, та вступив у силу Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 р. № 2617-VIII⁶, відповідно до якого було проведено масштабну реформу ККУ. Оскільки ст. 379 ККУ охороняє життя носіїв судової влади від кримінально протиправних посягань, то виникає питання, наскільки перелік охоронюваних ст. 379 ККУ осіб відповідає сучасному переліку носіїв судової влади в українській судовій системі?

Дослідженню проблемних аспектів кримінально-правової охорони життя носіїв судової влади присвячені праці таких науковців, як Трушківська Л.В., Дідківська Н.А., Тютюгін В.І., Гродецький Ю.В., Борисов В.І. та інших. Однак потрібно визнати, що усі ці роботи не відповідають сучасному стану кримінального законодавства України і не відображають його останні зміни.

Мета наукової статті. Метою статті є встановлення повного переліку потерпілих від злочину, який передбачено ст. 379 ККУ, та подальше вдосконалення даної статті

⁵ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

⁶ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 р. № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19> (дата звернення 25.10.2022 року).

у відповідності з чинним станом кримінального законодавства на Україні.

Виклад основного матеріалу наукової статті. Об'єктивна сторона ст. 379 ККУ описана законодавцем як вбивство або замах на вбивство, які є складовими частинами юридичної конструкції «посягання на життя». Вони є окремими формами об'єктивної сторони злочину, в якому посягання на життя виражається на практиці. Поняття «вбивство» є двоскладовим поняттям, яке складається з діяння, яке протиправно викликало біологічну смерть людини та його наслідку – самої біологічної смерті⁷. Другою формою посягання на життя, яке передбачено ст. 379 ККУ, є замах на вбивство. Кримінально протиправне діяння, що передбачено ст. 379 ККУ, вважається закінченим і у випадку, коли посягання наявне, але не досягло запланованого результату і потерпілий залишився живим. Це відрізняє «посягання на життя» від умисного вбивства, яке вважається закінченим лише у випадку настання головного наслідку – біологічної смерті потерпілого. В умисному вбивстві діяння нерозривно пов'язано з наслідком у вигляді смерті потерпілого і поняття «умисне вбивство» охоплює собою і діяння, і наслідок. Якщо наслідок у вигляді смерті потерпілого не був досягнутий, діяння вважається замахом на умисне вбивство. Очевидно, що законодавець бажав встановити підвищений рівень охорони життя деяких категорій осіб в зв'язку з їх державною чи громадською чи професійною чи процесуальною діяльністю або з діяльністю організацій, яку вони представляють і створив для цієї мети своєрідну юридичну фікцію – посягання на життя, яке об'єднує в собі поняття вбивство та замах на вбивство, не

⁷ Карпова Н. Ю. Злочини проти правосуддя, які пов'язані з обмеженням права особи на захист: дис. канд. юрид. наук. Київ, 2018. 369 с. С. 160

будучи їх механічною сукупністю. Наслідком такого кроку стало фактичне зрівняння по рівню суспільної небезпеки вбивства і лише замаху на вбивство окремих категорій осіб, адже кримінальна відповідальність за обидва діяння наступає як за закінчене кримінальне правопорушення. Навіть якщо винний відмовився від свого задуму в процесі і добровільно не довів його до кінця, це не буде кваліфікуватися як добровільна відмова від злочину, винний буде притягнутий за закінчений злочин. Тобто, злочин, який передбачено ст. 379 ККУ, за конструкцією належить до усічених складів злочину, поруч із злочинами, які передбачені ст.ст. 112, 348 ККУ. Н. В. Вербицька помічає, що посягання на представників влади історично були позначені суворими санкціями⁸.

У випадку ст. 379 ККУ винна особа повинна не лише усвідомлювати суспільну небезпеку вбивства чи замаху на вбивство, а й зробити це так, щоб вбивство чи замах на вбивство стало перешкодою для здійснення діяльності потерпілого по здійсненню правосуддя, чи помстою за неї чи хоча б намагатися досягти результату шляхом посягання на життя потерпілого. З такого вузького визначення спрямованості умислу скоєння кримінально протиправного діяння випливає прямий задалегідь обдуманий, визначений умисел злочинця, адже дії, спрямовані на досягнення конкретного результату, повинні вчинятися з чітким усвідомленням результату, на досягнення якого вони спрямовані. Вбивство чи замах на вбивство судді, народного засідателя чи присяжного, вчинене з умислом, спрямованим на інший результат, повинно кваліфікуватися за іншими статтями ККУ.

⁸ Вербицька Н. В. Злочини проти правосуддя на ранніх етапах розвитку вітчизняного законодавства. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4(1). С. 50–54. С. 54.

Відповідно до диспозиції аналізованої статті діяльність, яка повинна потерпіти найбільшу шкоду від злочину – це діяльність судді, народного засідателя чи присяжного, пов'язана із здійсненням правосуддя. Тому основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 379 ККУ, є суспільні відносини, які забезпечують незалежне й самостійне здійснення правосуддя судом (діяльність суду щодо вирішення справ у порядку цивільного, кримінального судочинства, розгляду справ про адміністративні правопорушення та інших проваджень), тобто правосуддя у вузькому сенсі⁹. Оскільки життя потерпілого має цінність само по собі, то додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 379 ККУ є суспільні відносини, які забезпечують дотримання конституційного права людини на захист від протиправних посягань, спрямованих на позбавлення її життя¹⁰.

Слід зауважити, що відповідно до ч. 6 ст. 12 ККУ злочин, який передбачено ст. 379 ККУ, належить до особливо тяжких злочинів. Вважаємо, що це викликано поєднанням у даному злочині посягань на правосуддя як процес діяльності державних судових органів та на життя носіїв судової влади, що повертає нас до розгляду потерпілих від аналізованого злочину.

Відповідно до ч. 1 ст. 52 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII суддею є громадянин України, який відповідно до Конституції України та цього Закону призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному

⁹ Карпова Н. Ю. Кваліфікація злочинів проти правосуддя: курс лекцій: навчальний посібник. Київ: Юринком Інтер, 2019. 180 с. С. 70.

¹⁰ Карпова Н. Ю. Кваліфікація злочинів проти правосуддя: курс лекцій: навчальний посібник. Київ: Юринком Інтер, 2019. 180 с. С. 74.

з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі¹¹. Ст. 48 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII встановлює що суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя на основі Конституції і законів України, принципу верховенства права, є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання, які заборонені і мають наслідком відповідальність, установлену законом¹². Відповідно до п. п. 3, 5, 10 ст. 48 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII незалежність судді забезпечується, крім інших гарантій, недоторканністю суддів, заборону на втручання у здійснення правосуддя, визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту¹³. Ч. 6 ст. 48 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII наполягає на тому, що органи державної влади та/або місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, фізичні і юридичні особи та їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність судді і не посягати на неї¹⁴, до посягань, зрозуміло, входить посягання на життя судді, яке криміналізовано ст.379 ККУ.

¹¹ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

¹² Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

¹³ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

¹⁴ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

Важливо, що на відміну від ч. 2 ст. 52 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, яка наділяє усіх українських суддів, за винятком суддів Конституційного Суду України, діяльність якого регламентується окремим законом, єдиним статусом незалежно від місця суду в системі судоустрою чи адміністративної посади, яку суддя обіймає в суді¹⁵, ККУ кваліфікує кримінальну відповідальність за посягання на життя судді за різними статтями в залежності від місця суду, в якому працює суддя, в системі судоустрою та посади судді. Так, ст. 112 ККУ кваліфікує посягання на життя Голів чи членів Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голів чи суддів Конституційного Суду України, Верховного Суду, вищих спеціалізованих судів, вчинене у зв'язку з їх державною діяльністю, як посягання на життя державних діячів, яке вважається злочином проти основ національної безпеки України, у той час як посягання на життя судді, який не займає вище перелічені посади, вчинене у зв'язку із здійсненням ним правосуддя, кваліфікується за ст. 379 ККУ і вважається злочином проти правосуддя. Злочини, передбачені ст. 112 ККУ і ст. 379 ККУ, мають різні основні безпосередні об'єкти, що підкреслює різні об'єкти, на які спрямовані кримінально протиправні посягання, у першому випадку – національна безпека, у другому випадку – здійснення правосуддя. Обидва вище вказані злочини відносяться до особливо тяжких злочинів за ступенем тяжкості.

Наступною категорією потерпілих від злочину, який передбачено ст. 379 ККУ, є присяжні. Відповідно до ст. 63 Закону

¹⁵ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя¹⁶. Відповідно до ст. 65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII присяжним може бути громадянин України у віці від тридцяти до шістдесяти п'яти років, який володіє державною мовою, має повну дієздатність, постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом, не має хронічних психічних чи інші захворювань, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного, незнятої чи непогашеної судимості, накладення адміністративного стягнення за вчинення корупційного правопорушення на протязі останнього року та не належить до народних депутатів України, членів Кабінету Міністрів України, суддів, прокурорів, працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, працівників апаратів судів, інших державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, адвокатів, нотаріусів, членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя¹⁷.

Відповідно до п. п. 1, 2, 4, 5, 6 ч. 7 ст. 56 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02. 06. 2016 № 1402-VIII присяжні зобов'язані справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати

судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства, дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та невідкупності суддів, виявляти повагу до учасників процесу, не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання, виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції¹⁸. У цивільному процесі передбачена обов'язкова участь присяжних у справах, що стосуються: обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи (ст. ст. 295-300 ЦПК); визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою (ст. ст. 305-309 ЦПК); усиновлення (ст. ст. 310-314 ЦПК); надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку (ст. ст. 339-342 ЦПК); примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу (ст. ст. 343-346 ЦПК)¹⁹. У кримінальному процесі відповідно до ч. 3 ст. 31 КПК України кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, за клопотанням

¹⁶ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02. 06. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

¹⁷ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02. 06. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

¹⁸ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02. 06. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

¹⁹ Горбаль А., Насрідінов Р., П'ятак І. Присяжні: Статистичний аналіз щодо розгляду кримінальних та цивільних справ за участі присяжних в 2017–2018 рр. Український центр суспільних даних, 2019. 32 с. С. 4

обвинуваченого здійснюється судом присяжних у складі двох суддів та трьох присяжних²⁰.

Відповідно до ч. 3 ст. 68 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII на присяжних поширюються гарантії незалежності і недоторканності суддів, установлені законом, на час виконання ними обов'язків із здійснення правосуддя, інколи, за обґрунтованим клопотанням присяжного заходи безпеки щодо нього можуть уживатися і після закінчення виконання цих обов'язків²¹. Реалізація цих гарантій здійснюється також шляхом включення присяжних до переліку потерпілих від злочину, який передбачено ст. 379 ККУ.

Останньою категорією потерпілих від злочину, який передбачено ст. 379 ККУ, є народний засідатель. Посаду народного засідателя ліквідовано Законом України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо розгляду справ за участю присяжних)» № 1847-VIII від 09.02.2017 р.²²

Реформа системи судоустрою – це напрям системної судової реформи, спрямований на системне перетворення судоустрою України. При цьому варто наголосити, що

реформування системи судоустрою не зводиться до перетворень тільки в системі судів, адже система судоустрою є ширшим за своїм змістом концептом, ніж просто сукупність судів²³. Європейський курс України ґрунтується перш за все на принципах дієвості демократичних інституцій, верховенстві права та укріпленні інституцій усіх рівнів державного управління загалом та судових органів, зокрема²⁴, тому кримінально-правова охорона діяльності носіїв судової влади по здійсненню правосуддя повинна повністю відповідати сучасному стану української судової системи. Відставання регламентації кримінально-правової охорони діяльності носіїв судової влади по здійсненню правосуддя від новел судової реформи неприпустимо.

Висновки. Оскільки існуючий в диспозиції ст. 379 ККУ перелік потерпілих від злочину, який передбачено ст. 379 ККУ, не відповідає сучасному стану українського законодавства у сфері судоустрою, то автори пропонують привести ст. 379 ККУ у відповідність до чинного українського законодавства у сфері судоустрою шляхом виключення народного засідателя із переліку потерпілих від злочину, передбаченого ст. 379 ККУ, в диспозиції ст. 379 ККУ.

²⁰ Горбаль А., Насрідінов Р., П'ятак І. Присяжні: Статистичний аналіз щодо розгляду кримінальних та цивільних справ за участі присяжних в 2017–2018 рр. Український центр суспільних даних, 2019. 32 с. С. 4

²¹ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02. 06. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

²² Закон України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо розгляду справ за участю присяжних)» № 1847-VIII від 09.02.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1847-19#Text> (дата звернення 25.10.2022 року).

²³ Качурінер В.Л., Пахлеванзаде А. Аналіз європейського досвіду та європейських стандартів щодо організації судової влади в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №9. с. 558–561. С. 560.

²⁴ Качурінер В.Л., Пахлеванзаде А. Аналіз європейського досвіду та європейських стандартів щодо організації судової влади в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №9. с. 558–561. С. 560.

The fact of improper provision of medical care as an insurance event

Mendelia Olena

Junior Researcher of the Department of Private Law Problems

Research Institute of Private law named. F.G. Burchak NAPRN of Ukraine, Ukraine

The purpose of the article is to determine the general characteristic of improper medical care, as a basic concept that characterizes the low quality of medical care and serves as the basis for insurance payment under the civil liability insurance contract of medical service providers. Scientific research is based on a reliable and comprehensive study of the research object, using formal-legal, comparative-legal, structural-functional methods, in order to obtain and further implement the obtained results.

Based on the analysis of the content of the concept of “quality medical care”, the following signs of inappropriate (low-quality) medical care were established: violation of the rules of evidence-based medicine; negligent attitude towards the performance of official duties during medical care; not taking into account the individual characteristics of the organism of each specific patient. It has been proven that medical error, as a significant component among the factors provoking low quality of medical care, occupies a leading place in the system of root causes of improper medical care. Considering the classification of medical errors as a system of sequential division of errors that occur during medical care of the population due to the fault of medical professionals, the consequence of which is harm caused to the life or health of the patient, it is necessary to find a classification acceptable under the conditions of national legislation, which will become a qualifying element of insurance case and basis of insurance payment. It has been proven that in the absence of official statistics of medical errors and a compensatory element, it is advisable to establish fixed amounts of insurance premiums and insurance payments. Criteria for establishing such dimensions may be the conditions in which medical care is provided and the specialization of the medical worker.

Факт неналежного надання медичної допомоги як страховий випадок

Менделя Олена Олегівна

молодший науковий співробітник відділу проблем приватного права

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва

імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України,

Україна

Вступ. Визнаючи право кожного на охорону здоров'я та медичну допомогу, держава бере на себе обов'язок забезпечити впровадження механізму з реалізації та захисту означених прав. Ефективним інструментом захисту порушених прав пацієнта

в контексті відшкодування шкоди, що стала наслідком лікарської помилки, є запровадження обов'язкового страхування цивільної відповідальності надавачів медичних послуг. Завдання законодавця розробити або запозичити базові складові означеного виду

страхування цивільної відповідальності, що стануть структурними елементами його каркасу та сприятимуть ефективному функціонуванню системи охорони здоров'я.

Метою роботи є надання загальної характеристики неналежної медичної допомоги, як поняття, що включає в себе, окрім іншого, й лікарську помилку; визначення дефініції класифікації лікарських помилок та представлення такого варіанту означеної класифікації, яка здатна бути ефективною складовою системи страхування цивільної відповідальності надавачів медичних послуг в умовах відсутності офіційної статистики лікарських помилок, а також компоненту відшкодування шкоди, завданої життю або здоров'ю пацієнта помилковими рішеннями, діями або бездіяльністю клініцистів.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи будь-яке правове явище, що покликане регулювати суспільні відносини та сприяти певному правопорядку, необхідно, перш за все, окреслити базові поняття, що стануть підґрунтям такого дослідження та використовуватимуться під час виведення наукових висновків.

Під класифікацією традиційно розуміють загальнонаукове та загальнометодологічне поняття, що означає таку форму систематизації знання, коли уся сфера об'єктів, що вивчаються, представлена у вигляді класів або груп, розподілених за певними схожими властивостями¹.

Застосовуючись у різних сферах суспільного життя, класифікація, як метод поділу родового поняття на види, підвиди тощо, сприяє систематизації понять та отриманню нових знань стосовно складових частин такого поділу. Проблема визначення поняття

лікарських помилок актуальна у багатьох країнах. У Великій Британії у 1999 р. були введені Правила судочинства зі справ про медичні помилки, які визначають особливий порядок розгляду такої категорії справ². Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що класифікація лікарських помилок – це система послідовного поділу помилок, що трапляються під час медичного обслуговування населення з вини медичних працівників, наслідком яких є шкода, заподіяна життю або здоров'ю пацієнта.

Аналізуючи лікарську помилку, як основоположний елемент вищезазначеної класифікації, доцільно окреслити також існування виправданого ризику, що не інтерпретується як лікарська помилка і, відповідно, не включається до класифікації лікарських помилок. Лікарська помилка, як вагомий компонент серед чинників, що провокують низьку якість медичної допомоги, посідає провідне місце в системі першопричин неналежної медичної допомоги. Розглядаючи помилку під час медичного обслуговування пацієнта як один з компонентів неналежного надання медичної допомоги, варто також окреслити характерні ознаки останньої. При цьому поняття «належна» чи «неналежна» медична допомога є ознаками її якості, яка не повинна бути чимось абстрактним, а навпаки має відповідати певним критеріям.

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає якість медичної допомоги як ступінь, до якого медичні послуги для окремих осіб та населення збільшують ймовірність бажаних результатів для здоров'я. Якість в означеному контексті має включати ефективність (надання доказових медичних послуг тим, хто їх потребує); безпечність (уникнення шкоди

¹ Скрипник В.Л. Теоретичні і методологічні проблеми об'єктів цивільних прав: монографія. Кременчук: Вид. Щербатих О.В., 2020. 380 с.

² Герц А.А. Договірні зобов'язання у сфері надання медичних послуг: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 412 с.

людям, для яких призначений догляд); людиноцентричність (надання допомоги, яка відповідає індивідуальним уподобанням, потребам та цінностям)³. Неналежна медична допомога характеризується невиконанням медичним працівником встановлених стандартів надання медичної допомоги, в тому числі й необґрунтованим відступленням від встановлених стандартів; халатним ставленням до виконання професійних обов'язків (наприклад, порушення встановлених інструкцій під час проведення тих чи інших маніпуляцій: порядок забору крові, порушення правил асептики тощо); не врахуванням індивідуальних особливостей організму кожного конкретного пацієнта (наприклад, упущення інформації про наявність в анамнезі пацієнта хвороб, що здатні вплинути на подальше лікування та прийняття виважених терапевтичних рішень).

Варто також враховувати атиповість та безсимптомність перебігу захворювань. Chan-Young Jung та інші, провівши дослідження серед пацієнтів, хворих на Covid-19 виявили, що серед 10 237 пацієнтів, які відповідали критеріям прийнятності для дослідження 6350 (62,0%) пацієнтів були безсимптомними, а 3887 (38,0%) пацієнтів були симптоматичними⁴. Помилку в лікуванні пацієнта, що стала наслідком атипового або безсимптомного перебігу захворювання, недоцільно ставити в вину клініцисту, якщо він був достатньо обачним під час діагностики хвороби.

Обираючи критерій основи класифікації лікарських помилок, як елемент кваліфікації

³ Всесвітня організація охорони здоров'я. Якість догляду. URL: https://www.who.int/health-topics/quality-of-care#tab=tab_1

⁴ Chan-YoungJung, Haeyong Park, Dong Wook Kim, Yoon Jung Choi, Seong Woo Kim, Taelk Chang. Clinical Characteristics of Asymptomatic Patients with COVID-19: A Nationwide Cohort Study in South Korea. *International Journal of Infectious Diseases*. 2020. № 99, pp. 266–268, p. 267.

можливого страхового випадку, варто враховувати його практичну реалізованість, доцільність та легкість у запровадженні. Лікарські помилки класифікуються на основі багатогранних критеріїв, існує необхідність стандартизувати рекомендації та зробити їх центральною метою в усьому світі для найкращої практики⁵. В доктрині медичного права є чимало класифікацій означеного явища, здійснених за різними критеріями: 1) за етапами надання медичної допомоги: дефекти догоспітального періоду, дефекти амбулаторного або стаціонарного періоду; 2) за складовими медичної допомоги: дефекти лікування, профілактики, діагностики, реабілітації; 3) за оцінкою юридичного наслідку: нещасні випадки, лікарські помилки, професійні злочини⁶. Практичне застосування передбачає також збереження духу справедливості, що є чи не найважливішим критерієм права як такого. Якщо наприклад ми візьмемо за основу лише критерій етапності надання медичної допомоги (стаціонарний період), то відповідно помилка лікаря-окуліста та лікаря-хірурга буде оцінюватись однаково, хоча за статистикою в хірургії періодичність спричинення помилок здоров'ю пацієнта значно вища. Високий рівень помилок із серйозними наслідками найімовірніше трапляється у відділеннях інтенсивної терапії, операційних та відділеннях невідкладної допомоги⁷.

⁵ Nasr Alrabadi, Shaima Shawagfeh, Razan Haddad, TareqMukattash, Sawsan Abuhammad, DaherAl-rabadi, RanaAbuFarha, SuzanAlRabadi, IbrahimAl-Faouri. Medication errors: a focus on nursing practice. *Journal of Pharmaceutical Health Services Research*. 2021. Volume 12, pp. 78–86, p. 78.

⁶ Сенюта І.Я. Дефекти надання медичної допомоги: поняття і види. Доктрина медичного права. 2017. №1(19). С. 55–66.

⁷ Niki Carver, Vikas Gupta, John E. Hipkind. Medical error. *National Library of Medicine*. July 4, 2022. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK430763/>

С. В. Антонов поділяє медичні помилки за причиною виникнення: помилки, викликані суб'єктивними факторами: необґрунтоване відступлення від встановлених медичних стандартів, необережна, самовпевнена поведінка медичного працівника; ті, що викликані об'єктивними факторами: дії (бездіяльність) медичних працівників, що не порушують встановлені законом та підзаконними актами правила, проте заподіяли шкоду здоров'ю пацієнта чи його смерть внаслідок недосконалості медичної науки, несприятливих умов або обставин здійснення медичного втручання тощо⁸. Розглядаючи лікарську помилку як ненавмисне заподіяння шкоди життю або здоров'ю пацієнта під час виконання медичним працівником своїх професійних обов'язків⁹, можна визначити вину лікаря у формі необережності однією з кваліфікуючих ознак медичної помилки. Дотримання клініцистом встановлених стандартів надання медичної допомоги, за умов відсутності виправданого відступлення від таких стандартів (виправданий ризик), виключає можливість притягнення його до відповідальності, в тому числі і за наявності шкоди, спричиненої пацієнту. Тут варто також зазначити, що лікарська помилка може бути зумовлена і неналежною поведінкою пацієнта. Страхова компанія яка бере на себе ризик страхувальника, повинна бути впевнена, що страхувальник не приховує від неї ніяких відомостей¹⁰. Приховування

пацієнтом інформації або представлення ним недостовірних даних, що стали причиною неадекватного лікування, не може слугувати підставою страхової виплати, оскільки відсутня вина застрахованої особи. Всі обставини, що виключають винуватість клініциста за шкоду, заподіяну пацієнтові, мають знайти своє підтвердження відповідними доказами. Окрім того характерною ознакою лікарської помилки є саме наявність шкоди, спричиненої пацієнту неналежними діями або бездіяльністю лікаря. Медичний працівник несе цивільну відповідальність не за медичні помилки, а саме за шкоду, заподіяну пацієнтові внаслідок медичної помилки¹¹. Оскільки лікарська помилка є підставою притягнення медичного працівника до відповідальності, об'єктивні чинники, що були поза волею лікаря та стали причиною негативних наслідків для здоров'я або життя пацієнта не можуть складати зміст класифікації лікарських помилок.

Уявляється логічною наступна класифікація, окремі елементи якої ми візьмемо за основу запропонованої класифікації лікарських помилок, як страхового випадку в договорах страхування цивільної відповідальності надавачів медичних послуг. Медичні помилки можна класифікувати на основі їх змісту або «що пішло не так»; місцезнаходження або «де це сталося»; персонал або «хто допустив помилку»; тяжкість помилки або «наскільки це було шкідливо»; «хто постраждав»¹².

Практичний інтерес представляють концепції прийнятих за основу класифікацій лікарських помилок в державах

⁸ Антонов С.В. Медична помилка: юридичний аспект. Мистецтво лікування. 2008. №10(56). С. 94–96.

⁹ Менделя О. О. Цивільно-правове регулювання відносин із надання страхових послуг // Цивільно-правовий механізм регулювання відносин із надання послуг в Україні: монографія / за ред. О. Д. Крупчана, Ю. О. Заїки. Київ, 2021. НДІ ППі-Пім. акад. Ф.Г. Бурчака. С. 125–154.

¹⁰ Страхове право : посібник / за ред. Ю.О. Заїки, С.А. Пилипенко. Київ: НАВС, 2012. 256 с.

¹¹ Майкут Х.В. Проблеми правової кваліфікації медичної помилки. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. №3. С. 54–47.

¹² E. Ahsani-Estahbanati, V.S. Gordeev, L. Doshman-gir. Interventions to reduce the incidence of medical error and its financial burden in health care systems: a systematic review of systematic review. *Front. Med.* 9:875426. doi: 10.3389/fmed.2022.875426

Європейського Союзу, де функціонує обов'язкове страхування цивільної відповідальності надавачів медичних послуг. Запозичення прийнятної до національного законодавства класифікації представляється найбільш виваженим рішенням, оскільки є можливість проаналізувати практику її застосування, плюси і мінуси з позиції часу.

Відповідно до Бюлетеня Міністерства охорони здоров'я Чеської Республіки №8/2012, моніторинг небажаних явищ в сфері охорони здоров'я проводиться за конкретними подіями та обставинами, які в загальному вигляді поділяються за критерієм негативних наслідків для пацієнта. Такі події та обставини мають певну градацію негативного впливу, починаючись з тих, що можуть, але не призвели, до пошкодження здоров'я пацієнта й закінчуючись тими, що призвели до смерті пацієнта або сприяли його смерті¹³.

В Швеції питання лікарських помилок та порядку відшкодування завданої пацієнтам шкоди регулюються за допомогою прийнятого Закону про травми пацієнтів №1996:799 від 19.06.1996 (далі – Закон) та Закону про безпеку пацієнта №2010-959 від 17.06.2010. Стаття 6 Закону передбачає компенсацію за тілесні ушкодження пацієнта, якщо існує переважна ймовірність заподіяння такого ушкодження з вини надавача медичних послуг, як то: обстеження, догляд, лікування або подібний захід за умови, що можна було б уникнути або іншим виконанням обраної процедури, або шляхом вибору іншої доступної процедури, яка, згідно з ретроспективною медичною оцінкою, відповідала б потребі в лікуванні менш ризикованим способом;

¹³ Методологія моніторингу небажаних оздоровчих заходів: Бюлетень МОЗ ЧР №8/2012. с. 40. URL: <https://www.mzcr.cz/wp-content/uploads/wepub/6865/36193/Věstník%20MZ%20ČR%208-2012.pdf>

несправність медичного виробу, що використовується під час огляду, догляду, лікування або подібних дій, або неправильне поводження з ним і таке інше¹⁴.

Найбільш прийнятною з точки зору практичного запровадження та функціонування в системі національного законодавства уявляється класифікація, що діє в Республіці Болгарія. Постановою №208 від 25.09.2018 року про обов'язкове страхування осіб, які займаються медичною професією¹⁵ (далі – Постанова), медичні помилки класифікуються залежно від умов надання медичної допомоги та спеціалізації лікарів. Постановою всі лікарські спеціальності поділені на три групи, в першу з яких входять найменш ризиковані (вірусологія, медична генетика, спортивна медицина тощо), а в третю відповідно найбільш ризиковані (акушерство і гінекологія, нейрохірургія, ортопедія і травматологія тощо). Розмір страхових внесків, а відповідно й страхового покриття, залежить також від умов надання медичної допомоги і має найменшу та найвищу межі. Умови надання медичної допомоги поділяються на амбулаторне та стаціонарне лікування, що розподіляють між собою всі види закладів охорони здоров'я. Наприклад, до амбулаторного типу відносяться заклади амбулаторно-поліклінічної допомоги, хоспіси, психіатричні диспансери, центри венеричних захворювань і так далі. До стаціонарного типу відносяться

¹⁴ Про травми пацієнтів : Закон (1996:799) Міністерства соціальних справ Королівства Швеції від 16.06.1996 р. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/patientskadelag-1996799_sfs-1996-799

¹⁵ Про прийняття наказу про обов'язкове страхування осіб, які займаються медичною професією : постанова Ради Міністрів Республіки Болгарія від 25.09.2018 р. №208. URL: <https://bzs-srk.bg/wp-content/uploads/2019/01/Наредба-за-задължително-застраховане-на-лицата-упражняващи-медицинска-професия.pdf>

комплексні онкологічні диспансери, центри швидкої медичної допомоги, центри трансфузійної гематології.

Відповідно до статті 49 Конституції України, охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно¹⁶. Специфіка національної системи охорони здоров'я, окрім іншого, полягає в безоплатності медичної допомоги. Остання, в свою чергу, зумовлює відсутність компоненту відшкодування збитків (в чистому його вигляді), завданих життю або здоров'ю пацієнта помилковими рішеннями, діями або бездіяльністю медичного працівника.

Шкода – це зменшення або знищення суб'єктивного цивільно-правового блага, що охороняється законодавством¹⁷. Якщо ми говоримо про лікування, яке спрямоване на відновлення здоров'я, що було пошкоджене внаслідок допущеної лікарем помилки та проводиться безкоштовно (без оплати послуг з боку пацієнта) – таке відшкодування, скоріше за все, матиме компенсаційний характер: здійснюватиметься як плата (компенсація) за заподіяну шкоду.

В свою чергу, відсутність офіційної статистики лікарських помилок позбавляє можливості провести повноцінні актуарні розрахунки для встановлення адекватного страхового покриття й, відповідно, страхових внесків. Такі складнощі на шляху до

запровадження розумного механізму відшкодування збитків, пов'язаних зі шкодою, завданою здоров'ю або життю пацієнта неналежним медичним обслуговуванням, в жодному разі не повинні слугувати підставою для виправдання відсутності обов'язкового страхування цивільної відповідальності надавачів медичних послуг. Кожна лікарська помилка є не тільки неетичним актом, але й призводить до важких ускладнень для пацієнтів¹⁸. Медичні помилки створюють серйозну проблему для громадянського здоров'я, що становить серйозну загрозу безпеці пацієнтів. Організації охорони здоров'я повинні створити культуру безпеки, яка зосереджена на вдосконаленні системи, розглядаючи медичні помилки як виклик, який необхідно подолати¹⁹. Згубний вплив помилки, як особисто, так і професійно, сприяє до зниження безпеки подальшого догляду за пацієнтами, а також до поганого здоров'я та самопочуття (включаючи схильність до суїциду) клініцистів²⁰. Запровадженням фіксованих страхових виплат, які залежатимуть від наперед встановлених критеріїв, є можливість впровадити систему страхування цивільної відповідальності надавачів медичних послуг та забезпечити дієвий компенсаційний механізм відшкодування завданої пацієнтам шкоди з вини медичних працівників; покращити загальний клімат взаємовідносин пацієнт – лікар, захистивши останнього як від необґрунтованих

¹⁶ Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.11.2022 р.).

¹⁷ Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.11.2022 р.).

¹⁸ Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. Київ : Атіка, 2014. 510 с.

¹⁹ AlirezaSalar, FatemehKiani, NasrinRezaee. Preventing the medication errors in hospitals: A qualitative study. International Journal of Africa Nursing Sciences. 2020. №13.

²⁰ AlirezaSalar, FatemehKiani, NasrinRezaee. Preventing the medication errors in hospitals: A qualitative study. International Journal of Africa Nursing Sciences. 2020. №13.

претензій, так і від фінансових втрат, яким можна запобігти.

З огляду на вищевикладене, зі всіх представлених вище концепцій класифікації лікарських помилок, болгарська концепція є найбільш прийнятною до означених національних умов. Запозичуючи вищезазначену класифікацію, варто врахувати і недоліки, виявлені з часом. Так наприклад, в судовому рішенні «Васильєва проти Болгарії» Європейський Суд з прав людини зазначив, що органи влади повинні бути достатньо обережними, щоб забезпечити незалежність, як формальну та і де-факто експертів, залучених до провадження, та об'єктивність їхніх висновків, оскільки вони, ймовірно, матимуть вирішальну вагу в подальшій правовій оцінці надзвичайно складних питань медичної недбалості. Ще однією вимогою є те, щоб експерти ретельно вивчили всі відповідні моменти і досить ретельно виклали причини своїх висновків. Система, в якій висновок, наданий спеціалізованою установою, автоматично розглядається як переконливий доказ, що виключає подальше експертне вивчення відповідних питань, суперечить цій вимозі²¹.

Як зазначають E. Ugur, S. Kara, S. Yildirim, E. Akbal, культура безпеки пацієнтів вимагає процесу, заснованого на опитуванні і вдосконаленні системи замість покарання особи. Осудливе та каральне ставлення є причиною відсутності повідомлення про проблеми, пов'язані з безпекою пацієнтів²². Проте на нашу думку, відсутність покарання

здля створення клімату прийняття помилок, лояльності до винних осіб та сприяння розкриттю допущених помилок можна порівняти з бомбою уповільненої дії. Медична сфера не єдина сфера суспільного життя, що несе в собі високий потенційний ризик спричинення шкоди третім особам. Більше того, медичні працівники змушені постійно вдосконалювати свої знання та практичні навички у зв'язку зі стрімким розвитком медичної науки і техніки. Пред'являючи високі вимоги до осіб, які бажають займатися медичною практикою – можна мінімізувати кількість «непридатних» до роботи в даній сфері спеціалістів. В свою чергу, запроваджуючи негативні наслідки для клініцистів за допущені помилки, можна мінімізувати їх кількість; збільшити рівень впевненості пацієнтів в належному відношенні до себе з боку медичних працівників; зменшити рівень грубих, халатних помилок з боку медиків (ампутація не тієї кінцівки, видалення не того органу тощо); зменшити суб'єктивні негативні наслідки для постраждалої особи, як окремого індивідуума зі своїми правами: невиправдані сподівання, вимушена зміна звичного життя, довгострокова реабілітація і так далі. Окрім шкоди та страждань пацієнтів, медичні помилки призводять до несприятливого психічного та емоційного впливу на пацієнта, родичів та залучених медичних працівників. Крім того лікарські помилки призводять до значного економічного навантаження через додаткові витрати на охорону здоров'я та втрату продуктивності від пропущених робочих днів²³. Тому, окрім запровадження ефективної системи компенсації шкоди, що стала результатом медичної помилки, важливим залишається також розроблення чіткої

²¹ Rodziewicz T.L., Houseman B., Hipskind J.E. Medical Error Reduction and Prevention. StatPearls Publishing, Treasure Island (FL), May 1, 2022.

²² R. Harrison, J. Johnson, R. D. McMullan, M. Pervaz-Iqbal, U. Chitkara, J. Shapiro, R. Lawton. Toward Constructive Change After Making a Medical Error: Recovery From Situation of Error Theory as a Psychosocial Model for Clinician Recovery. Patient Saf. Volume 18, Number 6, September 2022.

²³ European court of human rights: Case of Vasilev v. Bulgaria (Application no. 23796/10): Judgment Strasbourg. 17 March 2016.

системи виявлення та покарання винних осіб за допущені помилки.

Висновки. Відповідальність за договором страхування цивільної відповідальності надавачів медичних послуг виникає на підставі встановлених юридичних фактів, зокрема, несвоєчасності надання медичної допомоги, безпідставної відмови у її наданні чи наданні не в повному обсязі, некваліфікованої чи неналежної медичної допомоги тощо. Неналежне надання медичної допомоги як комплексне явище, що характеризує якість медичної допомоги, можна окреслити наступними ознаками: порушення правил доказовості; халатне відношення під час медичного обслуговування; не врахування індивідуальних

особливостей організму кожного конкретного пацієнта. Особливе місце серед чинників, що призводять до відповідальності надавачів медичних послуг та характеризують низьку якість наданої медичної допомоги, займає лікарська помилка. Відсутність офіційної статистики лікарських помилок зумовлює потребу в пошуку такої їх класифікації, критерії якої ляжуть в основу договору страхування відповідальності та сприятимуть встановленню страхового випадку в кожному конкретному інциденті. Дієюю в означених умовах буде класифікація лікарських помилок, що включатиме в себе два базових критерії: спеціалізація медичного працівника та умови надання медичної допомоги.

**Subjects in the field of national security and defense of Ukraine,
which are covered by corruption prevention measures**

Mulyk Oleksandr

Postgraduate,

Scientific Institute of Public Law, Kyiv, Ukraine

In the article, the authors define the range of subjects in the field of national security and defense of Ukraine, which are covered by corruption prevention measures. The topicality of the research is due to the fact, that in the conditions of the martial law regime, special attention of the state in the context of anti-corruption policy should be paid to the prevention of corruption among persons who act as part of the forces of the security and defense sector of Ukraine.

The research within the article was carried out using the comparative legal method. The source base of the research consists of normative and legal acts in the field of national security and defense of Ukraine, in the field of anti-corruption legislation of Ukraine, as well as scientific publications and materials of dissertation studies on the topic.

The authors proposed defining the sphere of national security and defense as a system of bodies, military and law enforcement formations that carry out activities to ensure national security and defense by countering threats to national security, as well as a set of processes related to such activities. Based on the analysis of the provisions of the laws of Ukraine «On the National Security of Ukraine» and «On Prevention of Corruption», it was determined that subjects in the sphere of national security and defense of Ukraine, which are covered by corruption prevention measures. They are: members of the National Security and Defense Council of Ukraine; officials of the Armed Forces of Ukraine and other military formations; ordinary and senior staff of specialized law enforcement and intelligence agencies; policemen; authorized to review complaints about violations of legislation in the field of public procurement; persons in legal entities under private law who perform work or provide services in accordance with the contract with the forces operating in the field of national security and defense of Ukraine.

In the conclusions, the authors propose to include conscripts, cadets of higher military educational institutions, as well as cadets of faculties, departments and departments of military training in the list of subjects, which are covered by corruption prevention measures.

**Суб'єкти у сфері національної безпеки і оборони України,
на яких поширюються заходи із запобігання корупції**

Мулик Олександр Романович

аспірант

Науково-дослідного інституту публічного права, Україна

Вступ. В умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну важливого значення набуває належне функціонування сил, задіяних

в обороні держави на фронті та забезпеченні її безпеки в тилу. Паралельно із зовнішньою агресією, велику загрозу становлять й інші явища

та фактори, визначені в Стратегії національної безпеки України¹. Серед поточних і прогнозованих загроз національній безпеці не останнє місце посідає безпосередньо корупція, яка разом з непослідовністю й незавершеністю реформ, за формулюванням Ради національної безпеки та оборони (РНБО), «...перешкоджає виведенню української економіки з депресивного стану, унеможлиблює її стале і динамічне зростання, підвищує уразливість до загроз, підживлює кримінальне середовище»².

Останні скандали, пов'язані з публічними закупівлями в Міністерстві оборони України³, свідчать, що загроза корупційних проявів існує й у самій сфері національної безпеки та оборони України. В умовах воєнного стану корупція у системі безпеки та оборони дестабілізує ситуацію в державі, завдає національному бюджету колосальних збитків, підриває віру суспільства в публічне управління сил сектору безпеки та оборони України, створює умови для здійснення ворогом провокацій та атак в інформаційному полі. Отже, вкрай актуальним на сьогодні залишається питання удосконалення правового забезпечення запобігання та протидії корупції у сфері національної безпеки і оборони в Україні.

На сьогодні явище корупції в Україні та правові аспекти щодо її запобігання та протидії широко досліджені такими науковцями, як О.Ю. Бусол, В.О. Гарматюк, Д.В. Гудков,

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (дата звернення: 01.03.2023).

² Там само.

³ ДБР затримало підприємців, які продавали серед іншого військовим яйця по 17 гривень (відео). Державне бюро розслідувань: офіційний сайт. URL: <https://dbr.gov.ua/news/dbr-zatrimalo-pidpriemciv-yaki-prodavali-sered-inshogo-vijskovim-ujajca-po-17-griven> (дата звернення: 01.03.2023).

К.В. Дубич, С.А. Задорожний, О.Г. Кальман, Є.В. Курінний, Р.В. Мельничук, О.О. Онищук, А.А. Приходько, І.І. Скобіна, Р.М. Тучак та ін. Окремі аспекти запобігання корупції у сфері національної безпеки і оборони досліджували у своїх роботах В.А. Андросов, І.І. Войтович, І.М. Дралюк, Є.М. Пашенко, А.В. Рубан, В.М. Столбовий, М.Г. Чалий та ін. Однак, сфера національної безпеки та оборони України є достатньо широкою, і, попри вагомий внесок попередніх дослідників, питання правового забезпечення запобігання корупції у цій сфері залишаються відкритими. Зокрема, потребує уточнення перелік суб'єктів у сфері національної безпеки і оборони України, щодо яких поширюються заходи із запобігання корупції.

Метою цієї статті є визначення суб'єктів у сфері національної безпеки і оборони України, на яких поширюються заходи із запобігання корупції. Для досягнення мети статті пропонується виконати наступні завдання:

- окреслити сферу національної безпеки і оборони України;
- проаналізувати тлумачення терміну «корупція»;
- визначити заходи із запобігання корупції;
- визначити коло суб'єктів у сфері національної безпеки та оборони України, щодо яких застосовуються антикорупційні заходи.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні законодавець не надає чіткого визначення терміну «сфера національної безпеки та оборони України». У Законі України «Про національну безпеку України» застосовується термін «сектор безпеки і оборони»⁴. До суб'єктів безпеки і оборони законодавець

⁴ Про Національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 01.03.2023)

у цей сектор відносить, зокрема: органи державної влади, Збройні Сили України (ЗСУ), інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та оборонно-промисловий комплекс України, а також громадян та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України⁵.

Натомість, слід наголосити, що науковці у своїх дослідженнях, як правило, використовують саме термін «сфера національної безпеки». Так, наприклад, В.М. Столбовий у своєму дисертаційному дослідженні визначає сферу національної безпеки як «стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз»⁶. У свою чергу, А.Г. Мосейко під сферою національної безпеки розуміє цілісну підсистему суспільства, що охоплює процеси, пов'язані із захистом національних інтересів України⁷.

Зважаючи на те, що зазначені роботи були опубліковані після прийняття Закону України «Про національну безпеку України», вважатимемо, що термін «сфера національної безпеки та оборони» поруч із терміном «сектор безпеки і оборони» має право на життя. Підтвердження такої думки знаходимо

в Конституції України, де серед повноважень Президента України зазначено здійснення керівництва у сферах національної безпеки та оборони держави⁸. Щодо змісту терміну «сфера національної безпеки та оборони», то, на нашу думку, його слід тлумачити як систему органів, військових та правоохоронних формувань, які здійснюють діяльність із забезпечення національної безпеки і оборони шляхом протидії загрозам національній безпеці, а також як сукупність процесів, пов'язаних із такою діяльністю.

Наступним важливим питанням нашого дослідження є визначення суб'єктів у сфері національної безпеки і оборони України, щодо яких застосовуються заходи із запобігання корупції. На наш погляд, для відповіді на це питання необхідно, в першу чергу, визначитися із поняттям корупції та її запобігання.

На сьогодні існує низка тлумачень терміну корупція, яке розглядається, переважно, як правове, соціальне, політичне, а подекуди – й як світоглядне явище. Зокрема, В.М. Трепак під терміном «корупція» розуміє соціальне, системне явище, що полягає в неправомірному використанні особами, які мають владні чи управлінські повноваження, власного становища, статусу, авторитету в особистих або корпоративних інтересах, що призводить до розкладання, деградації влади та соціального управління⁹. Водночас, О.Ю. Шостко тлумачить «корупцію» як зловживання службовими і посадовими особами своїми правами і повноваженнями з метою одержання неправомірної вигоди та особистого збагачення,

⁵ Там само.

⁶ Столбовий В. М. Службові правовідносини у сфері національної безпеки України: дис. ... докт. юрид. наук. Запоріжжя: Державна академія СБУ, ЗНУ. 2019. С. 129.

⁷ Мосейко А. Г. Публічне адміністрування у сфері національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С. 7.

⁸ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.03.2023).

⁹ Трепак В. М. Особливості дефініції поняття «корупція». Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2015. № 4. С. 192

а також активні дії щодо підкупу таких осіб з боку громадян¹⁰.

На думку А.П. Закалюка, корупція – це прояв суспільно неприйнятної та переважно суспільно небезпечної діяльній активності людей, наділених владними або іншими публічними повноваженнями та пов'язаними з ними можливостями, або тих, що прагнуть скористатися останніми з метою одержання будь-яких благ для себе чи інших осіб не на основі офіційно визначеного порядку, а на підґрунті реалізації особистої зацікавленості, що призводить до деформації (розкладання) публічних відносин¹¹. З наведених вище тлумачень стає зрозумілим, що основними суб'єктами корупції як протиправного діяння можуть бути особи, які наділені певними повноваженнями, пов'язаними із здійсненням цими особами владних або публічних повноважень. Окрім таких осіб суб'єктами корупційних правопорушень також можуть виступати й особи, які не мають владних повноважень, але які прагнуть скористатися або користуються неправомірною діяльністю посадових або службових осіб з метою отримання певної особистої вигоди.

Чинне законодавство також надає визначення терміну «корупція». Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції», корупція – використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття

¹⁰ Шостко О.Ю. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні. Питання боротьби зі злочинністю. 2014. Вип. 28. С. 69.

¹¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 2: кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів, 2007. С. 186.

обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей¹². Із такого визначення випливає, що законодавець приймає до уваги неправомірні діяння не тільки службових і посадових осіб, але й пропозиції, обіцянки та надання неправомірної вигоди службовим та посадовим особам з боку інших осіб. Тим не менш, слід зауважити, що в будь-якому випадку мова йде про можливість й повноваження у сфері управління, якими наділене певне коло осіб на підставі встановленого порядку здійснення публічного управління, а також про учасників управлінських процесів, які можуть скористатися такими можливостями, порушуючи при цьому встановлений порядок управління й отримуючи неправомірну вигоду.

Що ж до запобігання, то законодавець не надає чіткого тлумачення терміну «запобігання». Натомість, Законом України «Про запобігання корупції» визначено певні «блоки» заходів, відповідно до яких здійснюється антикорупційна політика. Такими «блоками» заходів є:

– створення окремого центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику (Національне агентство з питань запобігання корупції – НАЗК);

¹² Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 01.03.2023)

– блок обмежень щодо: використання службових повноважень та відповідного становища; отримання подарунків; отримання неправомірної вигоди; сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності; обмеження після припинення діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави, місцевого самоврядування тощо; спільної роботи близьких осіб;

– блок заходів із запобігання та врегулювання конфлікту інтересів;

– правила етичної поведінки;

– вимоги до заходів фінансового контролю;

– блок заходів із захисту викривачів корупції;

– інші механізми запобігання корупції, такі як заборона на одержання пільг, послуг і майна органами державної влади та органами місцевого самоврядування, антикорупційна експертиза, спеціальна перевірка тощо;

– засади із запобігання корупції у діяльності юридичних осіб;

– відповідальність за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення та заходи з усунення їх наслідків;

– напрями міжнародного співробітництва щодо протидії корупції¹³.

Отже, можна говорити про те, що запобігання корупції – це система заходів, механізмів і засобів, які застосовуються державою з метою профілактики, попередження та своєчасного викриття корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень, а також усунення наслідків корупції. Цілком закономірно, що дія цієї системи спрямована на окремих суб'єктів, які є дійсними або потенційними учасниками корупційних схем.

Для визначення суб'єктів у сфері національної безпеки і оборони України, на яких спрямована антикорупційна діяльність держави, розглянемо також і деякі особливості корупції. Т.В. Хабаровою було визначено наступні її особливості як правової категорії:

1) корупція розглядається, переважно, як діяльність (сукупність вольових діянь у формі дії або бездіяльності);

2) корупційне діяння може вчинятися виключно спеціальним суб'єктом;

3) корупція завжди пов'язана із порушенням встановлених чинним законодавством вимог, заборон та обмежень, протиправним використанням наданих державою повноважень, посадового становища або можливостей займаної посади;

4) метою вчинення корупційного діяння є корисливе одержання неправомірної вигоди;

5) сферою поширення корупції є сфера публічного управління;

6) при вчиненні корупційного діяння задовольняється особистий інтерес посадової особи чи інтерес третіх осіб¹⁴.

Отже, у сфері національної безпеки та оборони України заходи із запобігання корупції мають бути спрямовані на спеціальних суб'єктів (конкретних посадових і службових осіб), які здійснюють публічне управління тією чи іншою складовою сфери національної безпеки та оборони, а також на тих осіб, чий інтерес може бути задоволений через протиправні діяння службовців і посадовців. Для уточнення кола суб'єктів, до яких необхідно застосовувати заходи із запобігання корупції у сфері, що нами досліджується, проаналізуємо Закон України «Про запобігання корупції» на предмет наявності

¹³ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 01.03.2023)

¹⁴ Хабарова Т. В. Адміністративно-процесуальні засади запобігання корупції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2017. С. 7–8.

у ньому суб'єктів, які діють у сфері безпеки та оборони України.

Так, усі особи, які є членами РНБО відповідно до ст. 6 Закону України «Про Раду національної безпеки та оборони України», а також її Голова (Президент України)¹⁵ та Секретар є суб'єктами, на яких поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції», відповідно до ст. 3 зазначеного Закону.

Важливим пунктом у ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» є його поширення на військових посадових осіб ЗСУ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової військової служби, курсантів вищих військових навчальних закладів, курсантів вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, курсантів факультетів, кафедр та відділень військової підготовки¹⁶.

Щодо непоширення антикорупційних заходів на військовослужбовців строкової військової служби, курсантів вищих військових навчальних закладів, а також курсантів факультетів, кафедр та відділень військової підготовки слід зазначити наступне. Як було зазначено раніше, суб'єктами заходів із запобігання корупції в цілому є не тільки посадові особи, але й ті, хто можуть користуватися протиправними діями чи бездіяльністю таких осіб. В умовах дії режиму воєнного стану та бойових дій

¹⁵ Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.03.2023).

¹⁶ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 01.03.2023)

військовослужбовці строкової служби чи курсанти можуть здійснювати корупційні правопорушення, складом яких є пропозиція, обіцянка або надання певним посадовим особам неправомірної вигоди, за що передбачено кримінальну відповідальність відповідно до ст. 369 Кримінального Кодексу України¹⁷. Практично це може виражатися в наданні хабара службовій особі ЗСУ чи іншого військового формування, відповідальній за комплектацію підрозділів, з метою проходження служби в тилу або на посадах, які безпосередньо не пов'язані з веденням бойових дій.

Дія Закону України «Про запобігання корупції» також поширюється й на інших посадових і службових осіб, які діють у складі сил сектору безпеки і оборони України, а саме:

– на осіб рядового і начальницького складу державної кримінально-виконавчої служби, особи начальницького складу служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, особи, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України;

– на посадових та службових осіб органів прокуратури, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, дипломатичної служби, державної лісової охорони, державної охорони природно-заповідного фонду, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, і центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику;

¹⁷ Кримінальний Кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.03.2023)

– на Голову та заступника Голови Національного агентства з питань запобігання корупції;

– на поліцейських¹⁸.

Варто також зважати на те, що діяльність сил і органів, які діють у сфері національної безпеки і оборони України, нерозривно пов'язана із державними закупівлями озброєння, обмундирування, харчування та іншого майна. Отже, до суб'єктів у сфері національної безпеки та оборони України, на які поширюються заходи із запобігання корупції, належать також уповноважені з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель¹⁹. До того ж, суб'єктами у досліджуваній нами сфері, щодо яких застосовуються заходи із запобігання корупції, є особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією²⁰ (якщо такі підприємства, установи чи організації є силами, які діють у сфері національної безпеки і оборони України). На нашу думку, особи у юридичних особах приватного

права, які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору із силами, які діють у сфері національної безпеки і оборони України, мають підлягати особливому контролю з боку органів, які забезпечують формування та реалізацію державної антикорупційної політики.

Висновки. Таким чином, суб'єкти у сфері національної безпеки і оборони України, на яких поширюються заходи із запобігання корупції, є посадові і службові особи сил сектору безпеки і оборони України відповідно до Закону України «Про національну безпеку», на яких поширюється дія статті 3 Закону України «Про запобігання корупції». Такими суб'єктами також є уповноважені з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель, а також особи у юридичних особах приватного права, які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з силами, які діють у сфері національної безпеки і оборони України.

В умовах військового стану вважаємо необхідним розширити перелік суб'єктів у сфері національної безпеки і оборони України, на яких поширюються заходи із запобігання корупції, долучивши до них військовослужбовців строкової військової служби, курсантів вищих військових навчальних закладів, а також курсантів факультетів, кафедр та відділень військової підготовки.

¹⁸ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 01.03.2023)

¹⁹ Там само.

²⁰ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 01.03.2023)

Standard of review: reception of the concept in continental Europe

Pilkov Kostiantyn

PhD (Law), Senior Research Fellow,

Department of International Private Law and Legal Problems of Eurointegration, Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine;

Supreme Court Justice (Ukraine).

ORCID: 0000-0002-8931-0413

Traditionally, in civil law jurisdictions the court's power to intervene into decisions of other decisionmakers, e.g. lower courts or administrative agencies, is based on statutory provisions determining the type of decisions which might be subjected to review and kinds of violations of law that justify the court's intervention. This approach is rather negativistic and does not consider the idea that certain level of deference must be afforded to a decisionmaker whose decision is under review.

The article provides a general understanding of the idea of the standard of review as a prescribed by a statute or case law degree of deference to be given by the reviewing court to the actions or decisions under review. It contains an overview of each basic standard applied by reviewing courts in the United States of America due to the fact that the analyzed doctrine is highly developed there. The standards are de novo review, clearly erroneous review, reasonableness review, arbitrary-and-capricious review, abuse-of-discretion review, and no review.

The article reveals main factors that have impact on establishing an applicable standard, namely the type of proceedings, the type of a decisionmaker whose decision is under review, the decision type, types of questions under review (law, fact, mixed law/fact, and discretionary decisions).

The author argues that in one of its key aspects, namely in the aspect of a standard of judicial review of decisions of administrative agencies, the concept is known and applied in other legal systems, particularly in continental Europe. In another aspect, i. e. the standard of appellate review, the concept is not yet formally recognized in European domestic judicial systems, although the supranational judicial institutions in continental Europe sometimes refer to it.

The article argues that although the precision of deference attributed to standards of review is an illusion, the difference among the known standards might actually have psychological impact as it might help the judge in a reviewing court to reflect on the degree of deference that ought to be granted to a decision under review, which is closely related to the idea of stability of court decisions as a prerequisite of predictability of justice and, more generally, legal certainty.

Introduction. Although as noted by Prof. Martha S. Davis, "the idea of using standards to guide appellate review of decisions of tribunals below has existed from the beginning of American

jurisprudence"¹, and according to American schol-

¹ Davis M.S. Standards of review: Judicial review of discretionary decisionmaking. *The Journal of Appellate Practice and Process*. 2000. Vol. 2, No. 1. p. 47.

ars, the standard of review (hereinafter – the ‘SoR’) is so significant in United States of America that the rules of most reviewing courts specifically require the appellant to identify the appropriate SoR for each issue addressed in the opening brief², and “every appellate decision typically begins with the standard of appellate review”³, until recently this concept has not been widely used in continental Europe. This is in spite of the fact that the concept of the SoR as useful and very practical notion closely relates if not encompasses appropriate grounds for appeal and procedural powers of the appellate court.

The wide construct of the SoR as a general idea of when a court should intervene was known in the common law in England⁴, and became part of the doctrine of procedural law in other common law jurisdictions (e.g. Australia⁵, Canada⁶ and other legal systems⁷). The concept even ‘infiltrated’ the procedures in international jurisdictional bodies, such as the WTO dispute settlement bodies⁸. This

² Storm T.J. The standard of review does matter: Evidence of judicial self-restraint in the Illinois Appellate Court. *Southern Illinois University Law Journal*. 2009. 34. p. 73.

³ Steinman A. Rethinking standards of appellate review. *Indiana Law Journal*. 2020. Vol. 96. p. 1.

⁴ Mechanick A. The interpretive foundations of arbitrary or capricious review. *Kentucky Law Journal, Forthcoming*. p. 2. doi: 10.2139/ssrn.4125722.

⁵ Prince T. Recurring issues in civil appeals – Part 1. *Australian Law Journal*. 2022. Vol. 96, No. 3. p. 203.

⁶ Danay R. A house divided: The Supreme Court of Canada’s recent jurisprudence on the standard of review. *University of Toronto Law Journal*. 2019. Vol. 69, No. 1. p. 3.

⁷ De Beer A., Bradley M. Appellate deference versus the de novo analysis of evidence: The decision of the Appeals Chamber in Prosecutor v Jean-Pierre Bemba Gombo. *Yearbook of International Humanitarian Law*. 2019. Vol. 22. p. 153. doi: 10.1007/978-94-6265-399-3_7

⁸ Wang Ch. Invocation of national security exceptions under GATT Article XXI: Jurisdiction to review and standard of review. *Chinese Journal of International Law*. 2019. Vol. 18, No. 3. p. 711. doi: 10.1093/chinesejil/jmz029

disparity of value attributed to the concept of the SoR throughout the major legal traditions compels us to conduct at least general analysis of this concept from the standpoint of a civil law researcher.

This article seeks to provide a general theory of the SoR, and an overview of each basic standard as they are applied primarily by the U.S. courts due to the already mentioned development of the doctrine in the United States, without claiming this overview to be comprehensive, as well as to explain how the concept integrates into European judicial practice.

The intent is not to analyze in details the case law addressing the SoR in any jurisdiction or advocate for any particular change in the law aimed at formal introduction of this concept into domestic legal orders of European countries, but to reveal whether the concept of the SoR has any benefits that might be gained from its application in judicial proceedings of continental Europe and whether there are any indicators that the idea of measuring deference for decisions under review is compatible with European legal tradition. The author’s hypothesis underlying the forthcoming analysis is that the concept of the SoR makes the reviewing authority focus on deference to opinions under review, and thus adds to stability of decisions.

NOTION OF THE STANDARD OF REVIEW

A SoR prescribes the degree of deference given by the reviewing court to the actions or decisions under review and describes the authority of the reviewing court to determine the severity of error in the decision of the lower court or agency and whether that error reaches a reversible level⁹. Although some deferential standards are closely related to respective standards of proof, in general the concept of the SoR must be distinguished from the standard of

⁹ Davis M. S. Basic guide to standards of judicial review. *Journal South Dakota Law Review*. 1988. Vol. 33. No. 3. p. 468.

proof, which is the degree of probability that must be reached in supporting the existence of a fact for a party bearing the burden of proof to prevail in dispute over that fact.

The SoR as a concept might have different meanings: (1) as a standard of appellate review it relates to courts of higher instances that are reviewing decisions of lower courts; (2) the term ‘review’ or sometimes more precise ‘judicial review’ is used when dealing with the deference given by a competent reviewing court to actions or decisions taken by an agency in an administrative setting¹⁰.

Standards of appellate review are drawn from the limited role of the appellate court in a multi-tiered judicial system. Judges in courts of first instance generally decide upon relevant factual disputes and make credibility determinations regarding the witnesses’ testimony because they see and hear the witnesses testify. Whereas, appellate judges primarily correct errors in questions of law made by lower courts, develop the law, and set forth precedent that will guide future cases. Because of these differences in the trial and appellate functions, appellate courts afford varying degrees of deference to trial judges’ rulings depending on the type of ruling that is being reviewed¹¹. These varying levels of deference are known as the SoRs.

OVERVIEW OF BASIC SORS

The applicable standard depends on several factors, most important among them are:

the type of proceedings (civil, criminal, administrative); the type of a decisionmaker whose decision is subjected to review (judge, jury, agency); the decision type; types of questions under review (questions of law, fact, mixed law/fact, and discretionary decisions).

In the U.S. legal system, there are six basic SoRs which span a continuum of no deference to the lower court (*de novo*) to complete deference (no review). Complete deference to a lower court or an administrative agency occurs when there is no review. It is rare. However, some statutes do not allow review of certain agency actions or nonreviewable court decisions, usually of procedural nature.

In other countries there are other standards which still can be placed on that ‘no deference – complete deference’ continuum. For example, according to the Supreme Court of Canada’s case-law reviewing courts have to determine whether a decision an administrative agency needs to be “correct”, meaning that the court would have reached the same decision (no deference), or whether it suffices for the administrative decision merely to be “reasonable”¹².

The table below summarizes where the main SoRs fall on the deference continuum, and some of the areas where each SoR may apply. This table is a simplified version of presentation of the whole range of standards by J. Rugg, that provides a general roadmap of the SoRs’ types¹³:

¹⁰ Organisation for Economic Co-operation and Development. Executive summary of the roundtable on the standard of review by courts in competition cases. 2019. URL: [https://one.oecd.org/document/DAF/COMP/WP3/M\(2019\)1/ANN2/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/DAF/COMP/WP3/M(2019)1/ANN2/FINAL/en/pdf) (accessed on: 03.03.2023).

¹¹ The Writing Center at Georgetown University Law Center. Identifying and understanding standards of review. 2019. URL: <https://www.law.georgetown.edu/wp-content/uploads/2019/09/Identifying-and-Understanding-Standards-of-Review.pdf> (accessed on: 03.03.2023).

¹² Judgment of Supreme Court of Canada in the Case 31459 “Dunsmuir v. New Brunswick”. (2008, March). Retrieved from <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2408/index.do> (accessed on: 03.03.2023).

¹³ The Writing Center at Georgetown University Law Center. Identifying and understanding standards of review. 2019. URL: <https://www.law.georgetown.edu/wp-content/uploads/2019/09/Identifying-and-Understanding-Standards-of-Review.pdf> (accessed on: 03.03.2023).

Table 1

Types of the SoR

Deference continuum	No deference	Minimal deference	Some deference	More deference	More deference	Complete deference
<i>SoR</i>	De novo	Clearly erroneous	Reasonableness / Substantial Evidence	Arbitrary and capricious	Abuse of discretion	No review
<i>When it applies</i>	Question of law	Question of fact	Jury decision Formal agency decision	Informal agency decision	Discretionary decision	Some agency actions; decision to not prosecute

De novo

In a *de novo* review the appellant is asking the court to look at issues of law anew and affords the lower court no level of deference. While applying this SoR, the reviewing court steps into the position of the lower court and re-decides the issue. Questions of law are reviewed *de novo*, because appellate courts are primarily concerned with correct interpretation and application of the law. Hence, they afford the lower court no level of deference regarding their assessment of purely legal questions.

American practitioners emphasize that there is a problem of defining an appropriate SoR with respect to so called mixed questions. Although, sometimes the task of uncovering true nature of a particular mixed question becomes challenging, in many cases those questions might be subjected to analysis aimed at splitting them into pure questions of law and fact, as was explained in details in one of earlier papers dedicated to fundamental and practical distinctions of factual and legal questions¹⁴.

Clearly Erroneous

The ‘clearly erroneous’ SoR is applied to questions of fact. Under this standard, a court of appeal must have a definite and firm conviction that a mistake has been made by the lower court. Thus, some degree of deference is afforded

¹⁴ Pilkov K. Questions of fact and law: Fundamental and applied differentiation of circumstances of the case, their legal qualification and application of law. *Law of Ukraine*. 2020. No. 8. p. 144–194.

to the lower court’s findings. It is substantial, but not total, deference. The U.S. Supreme Court defined this SoR as: “A finding is ‘clearly erroneous’ when although there is evidence to support it, the reviewing court on the entire evidence is left with the definite and firm conviction that a mistake has been committed”¹⁵. The burden is on the appellant to identify the alleged erroneous factual finding and to overcome the presumption of correctness applied to all lower court decisions. If there are two permissible outcomes, the lower court judge’s choice is not clear error, even if the appellate court may have come to a different conclusion. J. Rugg notes that the ‘clearly erroneous’ SoR is only applied to fact finding by judges, masters, and sometimes magistrates. Fact finding by a jury or administrative agency is reviewed under the ‘reasonableness’ or ‘substantial evidence’ SoR¹⁶.

Reasonableness / Substantial Evidence

There are two main types of decisions subject to a ‘reasonableness’ or ‘substantial evidence’ SoR: jury and agency decisions.

¹⁵ Decision of U.S. Supreme Court in the Case 333 U.S. 364 “United States v. United States Gypsum Co”. (1948, March). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/333/364/> (accessed on: 03.03.2023).

¹⁶ The Writing Center at Georgetown University Law Center. Identifying and understanding standards of review. 2019. URL: <https://www.law.georgetown.edu/wp-content/uploads/2019/09/Identifying-and-Understanding-Standards-of-Review.pdf> (accessed on: 03.03.2023).

i. Jury decisions

In *Jackson v. Virginia* (1979) the U.S. Supreme Court explained the ‘reasonableness’ standard in a criminal case: “A doctrine establishing so fundamental a substantive constitutional standard must also require that the factfinder will rationally apply that standard to the facts in evidence. A “reasonable doubt,” at a minimum, is one based upon “reason”. Yet a properly instructed jury may occasionally convict even when it can be said that no rational trier of fact could find guilt beyond a reasonable doubt, and the same may be said of a trial judge sitting as a jury. In a federal trial, such an occurrence has traditionally been deemed to require reversal of the conviction”¹⁷.

Hence, generally a jury verdict will stand unless there is no substantial evidence in its support. Probably, this is because jury fact findings and other decisions are given great deference by reviewing courts due to constraints on a court’s authority to overturn factual findings made by a jury placed by the Seventh Amendment to the U. S. Constitution.

ii. Agency decisions

Agency’s factual findings are reviewed under the ‘substantial evidence’ SoR. Substantial evidence means more than a mere scintilla but less than a preponderance of evidence; it means such relevant evidence as a reasonable mind might accept as adequate (sufficient) to support a conclusion. This SoR is highly deferential: a reviewing court must uphold the agency’s findings unless the evidence presented would compel a reasonable fact-finder to reach a contrary opinion. If the evidence is susceptible to more than one rational interpretation, the court may not substitute its judgment for that of

the agency. The application of a ‘reasonableness’ or ‘substantial evidence’ SoR to administrative proceedings varies in how much deference is afforded (e.g. if an agency is seen as performing court-like functions then the standard will operate similar to ‘clearly erroneous’ review; but if an agency is seen as operating not like a judiciary and rather as using its particular expertise, then ‘reasonableness’ review will look more like the review of jury decisions)¹⁸.

However, whether an agency’s procedures comply with due process requirements presents a question of law reviewed *de novo*. Also, the constitutionality of an agency’s regulation being a question of law is reviewed *de novo*.

Arbitrary and Capricious

Under the Administrative Procedures Act, informal agency actions are reviewed under the arbitrary and capricious SoR. The arbitrary and capricious SoR is appropriate for resolutions of factual disputes implicating substantial agency expertise. Review under this SoR is narrow and the reviewing court may not substitute its judgment for that of the agency.

According to the U.S. Supreme Court, the court may reverse under the ‘arbitrary and capricious’ SoR only if the agency has relied on factors that Congress has not intended it to consider, entirely failed to consider an important aspect of the problem, offered an explanation for its decision that runs counter to the evidence before the agency, or is so implausible that it could not be ascribed to a difference in view or the product of agency expertise. Rather, a court should only invalidate agency determinations that fail to examine the relevant data and

¹⁷ *Decision of U.S. Supreme Court in the Case 443 U.S. 307 “Jackson v. Virginia”*. (1979, June). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/443/307/> (accessed on: 03.03.2023).

¹⁸ The Writing Center at Georgetown University Law Center. Identifying and understanding standards of review. 2019. URL: <https://www.law.georgetown.edu/wp-content/uploads/2019/09/Identifying-and-Understanding-Standards-of-Review.pdf> (accessed on: 03.03.2023).

articulate a satisfactory explanation for the action including a rational connection between the facts found and the choice made. When reviewing that determination, courts must consider whether the decision was based on a consideration of the relevant factors and whether there has been a clear error of judgment.

Initially this was a very deferential standard because agency fact finding or policy decisions did not require much of a record. However, as courts began requiring a more substantial record, the arbitrary and capricious review became less deferential. The major difference in ‘arbitrary and capricious’ and ‘reasonableness’/‘substantial evidence’ SoRs is what the appeals court reviews: in substantial evidence review, the review encompasses the agency’s assessment of the evidence in the record and its application of that evidence in reaching a decision; In arbitrary and capricious review, the focus is on the administrative agency’s explanation or justification of its decision and whether that decision can be reasoned from the body of evidence¹⁹.

J. Rugg notes that the “clear error judgment” test is a subset of arbitrary and capricious review that is not related to the ‘clearly erroneous’ SoR. Courts sometimes mix these two SoRs by referring to a “clear error of judgment” test when reviewing trial court discretionary or fact finding decisions²⁰.

Abuse of Discretion

The ‘abuse of discretion’ SoR recognizes that judges in the courts of first instance require some amount of discretion to perform their duties. A judge abuses her or his discretion (1) when the findings of fact upon which she or he predicates the ruling are not supported by the evidence of record; (2) if incorrect legal principles were used;

or (3) if his or her application of the correct legal principles to the facts is clearly unreasonable. As a general matter, the ‘abuse of discretion’ SoR is a strict one, calling for more than a mere difference of opinion, as it recognizes that a judge has a range of choices and will not be reversed so long as the decision remains within that range²¹.

It is worth mentioning that reviewing courts may use similar language when reviewing discretionary decisions of lower courts and administrative agencies, but in practice the review of administrative agency discretion is significantly more deferential, e. g. an agency’s imposition of sanctions is reviewed under an “abuse of discretion” SoR, i.e. a penalty imposed should not be overturned unless it is unwarranted in law or unjustified in fact. This greater deference may be afforded because the reviewing court has little understanding of the agency subject matter or action, so it cannot easily assess the agency’s use of discretion²².

INTEGRATION OF THE SOR CONCEPT INTO EUROPEAN LEGAL SYSTEMS

European jurisprudence is more familiar with the concept of the standard of judicial review, meaning the degree to which a court has jurisdiction over reassessment of a decision of an administrative agency which is usually outside the judicial branch, rather than with rules prescribing the appellate courts to afford some degree of deference to decisions of lower courts.

²¹ Weber J. The abuse of discretion standard of review in military justice appeals. *Military Law Review*. 2015. Vol. 223. p. 50.

²² The Writing Center at Georgetown University Law Center. Identifying and understanding standards of review. 2019. URL: <https://www.law.georgetown.edu/wp-content/uploads/2019/09/Identifying-and-Understanding-Standards-of-Review.pdf> (accessed on: 03.03.2023).

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

In Case C-418/18 P before the Court of Justice of the European Union it was emphasized that the standard of judicial review was limited to the verification of manifest errors of assessment attached to situations where EU institutions enjoy wide discretion, in particular, when they adopt measures ‘in areas which entail choices, in particular of a political nature’. Indeed, it is settled case-law of the CJEU that the intensity of its review varies with the discretion accorded to the institutions²³.

Sometimes in European jurisprudence, SoRs are referred to as degrees of importance or area of the law establishing particular rights or guarantees for a person, e. g. in 2019 the Federal Constitutional Court of Germany stated that German constitutional law (rather than the EU Charter) remained ‘the primary standard for review’ in cases where general personality rights are at stake²⁴. The Federal Constitutional Court therefore “applied the fundamental rights enshrined in the Basic Law as its SoR, granting a constitutional complaint challenging a judgment of the Federal Court of Justice”²⁵.

With respect to application of the concept of the SoR to appellate proceedings, the case law of the European Court of Human Rights (hereinafter – the “ECtHR”) is of greater

importance for our analysis. In several opinions judges of the ECtHR pointed out how important was the adherence to the necessary SoR in domestic courts, e. g. that in many cases, where violation of Article 6 of the European Convention on Human Rights was found and the Court specified the reopening of the respective domestic procedure as an adequate remedy, the question was not the mere reopening of the proceedings. Clearly, the purpose of the domestic trial *de novo* in such circumstances was to correct the fatal faults, akin to ‘absolutely essential procedural errors’ in domestic law that led to the finding of violation in the first place²⁶. In those cases where the ECtHR went deeper into analyzing the powers of the reviewing courts and their ability to redress the violation of the Convention due to the SoRs applied by that court, it specified the required standard²⁷.

Another set of the ECtHR jurisprudence that is able to demonstrate how important the implementation of the idea of the SoR into domestic judicial proceedings might be, encompasses the Court’s opinions on the value of finality of judgments. In cases of *Ryabykh v. Russia* (no. 52854/99, judgment of 24 July 2003) §52, and *Svetlana Naumenko v. Ukraine* (no. 41984/98, judgment of 9 November 2004) § 91, the Court concluded: “Legal certainty presupposes respect for the principle of *res*

²³ §123 in Opinion of Advocate General Bobek in the Case C-418/18 P “Pupinck and Others v European Commission”. (2019, July). URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=216560&doclang=EN#Footref1> (accessed on: 03.03.2023).

²⁴ European Union Agency for Fundamental Rights. *Fundamental Rights Report – 2020*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. p. 27

²⁵ Decision of Federal Constitutional Court of Germany 1 BvR 16/13 “Right to be forgotten I”. (2019, November). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2019/11/rs20191106_1bvr001613en.html (accessed on: 03.03.2023).

²⁶ Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of *Dvorski v. Croatia* (application No. 25703/11). (2015, October). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158266> (accessed on: 03.03.2023).

²⁷ §180 in Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of *Idalov v. Russia* (application No. 5826/03). (2012, May). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110986> (accessed on: 03.03.2023); §112 in Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of *Sakhnovskiy v. Russia* (application No. 21272/03). (2010, November). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101568> (accessed on: 03.03.2023).

judicata ..., that is the principle of the finality of judgments. This principle underlines that no party is entitled to seek a review of a final and binding judgment merely for the purpose of obtaining a rehearing and a fresh determination of the case. Higher courts' power of review should be exercised to correct judicial errors and miscarriages of justice, but not to carry out a fresh examination. The review should not be treated as an appeal in disguise, and the mere possibility of there being two views on the subject is not a ground for re-examination. A departure from that principle is justified only when made necessary by circumstances of a substantial and compelling character"²⁸.

This opinion clearly indicates that the ECtHR is not preoccupied with the rules of *res judicata*, since those are dealing with the preclusive effect of a final judgment for subsequent proceedings, but with the fundamental idea of finality of a judgment itself. In general, this is closely related to the idea of stability of court decisions within the same judicial proceeding, which indeed mirrors the concept of the standard of appellate review.

The idea of implementing the concept of the SoR into European administration of justice may face well-argued criticism. Even in the U.S. legal system it is heavily criticized as the one that gives an illusion of mathematical precision in measuring deference given to a judgment under review. In Richard A. Posner's recent book where he criticizes the overly complex system of appeals, he also reveals this illusion to the public by showing how inadequate the strict and

formalistic adherence to the 'clearly erroneous' standard might be: "Is it enough that the appellate court thinks there's a 51 percent probability that a trial judge's, or a jury's, ruling was incorrect? But it is unrealistic to think an appellate court could make such a precise estimate. Why not just say: if the appellate court thinks the district judge or the jury erred on a point material to the outcome of the case, it should reverse."²⁹

The SoRs are being criticized for serving only as a loose framework for appellate analysis, or even operating as nuisances to be worked around when they do not support the desired outcome³⁰.

However, as noted by F. Blockx, the U.S. Federal system has a very broad access to the appellate level, but contrary to the French system and other continental legal systems inspired by it, the application of SoRs will lead to a smaller reversal rate³¹.

From a standpoint argued in this article, this is exactly why European continental legal systems need a concept similar to that of the SoR in the U.S. system. This concept shifts the emphasis and the focus of a reviewing court from searching for errors in a decision of a lower court to self-restraint in order to defer the decision under review. Without being overly formalized as in the U. S. judicial system, the basic idea that different SoRs need to be applied while reviewing different decisions of lower courts might be

²⁹ Posner R.A. *The Federal Judiciary: Strengths and Weaknesses*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017. p. 262.

³⁰ Weber J. The abuse of discretion standard of review in military justice appeals. *Military Law Review*. 2015. Vol. 223. p. 41.

³¹ Blockx F.A. *Comparison of the American and French(-Inspired) appellate model* (Master thesis, Duke University School of Law, Durham, North Carolina, USA). 2018. p. 58. URL: <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=mjs> (accessed on: 03.03.2023).

²⁸ Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Ryabykh v. Russia (application No. 52854/99). (2003, July). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261> (accessed on: 03.03.2023); Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Svetlana Naumenko v. Ukraine (application No. 41984/98). (2004, November) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67357> (accessed on: 03.03.2023).

a significant psychological factor restraining judges of higher courts from disregarding decisions of their colleagues from lower courts, especially in questions where there is certain level of discretion.

CONCLUSIONS

The concept of the SoR, although sometimes hypercriticized, remains of paramount importance in the U. S. judicial procedure. For many issues, the applicable SoR is explicitly defined by statute or, which is more common, by case law.

In one of its key aspects, namely in aspect of a standard of judicial review of decisions of administrative agencies (e.g. competition agencies), the concept is known and applied in other legal systems, particularly in Continental Europe.

In another aspect, i. e. the standard of appellate review, the concept is not yet formally recognized in domestic judicial systems of Europe, although the supranational judicial institutions sometimes refer to this concept: the ECtHR refers to an adequate SoR for domestic judicial proceedings in those judgments where it finds a reopening of a domestic proceeding being an

effective redress of the violation of the European Convention on Human Rights. Another regularly emphasized by the ECtHR angle from which the value of this concept is clearly visible is the paramount importance of the finality of judgments. It is not the number of instances available in a particular legal system that is in focus of the ECtHR, but the point at which the judgment in a domestic judicial proceeding becomes final and might be reopened only in order to correct a serious error, and thus a review of a final and binding judgment shall not be allowed merely for the purpose of obtaining a rehearing and a fresh determination of the case.

The concept of the SoR helps to practically achieve the result that the ECtHR is so eager to see. Although we might agree with R. A. Posner that the precision of each standard is an illusion, the difference among the known standards might actually have psychological impact as it might help the judge in a reviewing court to reflect on the degree of deference that ought to be granted to a decision under review, and the depth of intervention into that decision the judge should consider as permissible.

Certain aspects related to the protection of individual rights in connection with exemption from punishment with a term of life imprisonment, in accordance with the amendments made to the current legislation of Ukraine in 2022

Razumovskyi Oleksandr

Postgraduate Student

Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine

Lawyer

ORCID: 0000-0002-0906-564X

Kochura Oleksandra

PhD in Law, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Criminal Procedure, of Criminology and Expert Studies, Faculty # 6,

Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine

ORCID: 0000-0003-0638-2911

In this article, the authors investigated the issue of protecting the rights and legitimate interests of persons who are punished with life imprisonment and stay Ukrainian prisons, in accordance with the following provisions adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on October 18, 2022: the Law of Ukraine “On Amendments to of some legislative acts of Ukraine regarding the implementation of decisions of the European Court of Human Rights” and the Law of Ukraine “On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the implementation of decisions of the European Court of Human Rights”. The purpose of the adoption of these laws was, first of all, to more humanely apply punishment in the form of life imprisonment to persons who have committed particularly serious crimes and to give them hope to be released. After all, as the European Court of Human Rights noted in the decision in the case “Petukhov v. Ukraine (No. 2)”, persons sentenced to life imprisonment should have the possibility of early release from serving their sentence. When adopting these legislative acts, it was stipulated that they should receive such a right after serving 15 (fifteen) years of imprisonment in a penal institution. Only after that, the court can replace the unserved part of the sentence with a lighter one – from 15 (fifteen) to 20 (twenty) years, but if the convicted person has served at least 15 (fifteen) years of the sentence imposed by the court. The authors, along with the specified legislative acts, researched the provisions of international acts in the field of human rights protection and the current national legislation of Ukraine, in particular: the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, decisions of the European Court of Human Rights, the Constitution of Ukraine, Decisions of the Constitutional Court of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedural Code of Ukraine and others related to the imposition of punishment in the form of life imprisonment and the procedural aspect of replacing the punishment for a certain term. On the basis of which, an attempt was made to establish the

nature of the interaction of the provisions of international law in the field of human rights and its fundamental freedoms with the current national legislation of Ukraine, which relate to the imposition of punishment in the form of life imprisonment by the national courts of Ukraine and the procedural aspect of replacing the punishment for a certain period.

Про окремі аспекти, пов'язані із захистом прав особи у зв'язку із звільненням від покарання з терміном довічного позбавлення волі, відповідно внесених змін до чинного законодавства України у 2022 році

Розумовський Олександр Сергійович

аспірант

Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна

адвокат

ORCID: 0000-0002-0906-564X

Кочура Олександра Олександрівна

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6

Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна

ORCID: 0000-0003-0638-2911

У даній статті авторами досліджено питання, щодо захисту прав та законних інтересів осіб, які перебувають в установах виконання покарань України з терміном довічного позбавлення волі, відповідно до прийнятих у Верховній Раді України 18.10.2022 р. положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» та Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини». Мета прийняття зазначених законів полягала, перш за все, в більш гуманному застосуванні покарання у вигляді довічного позбавлення волі до осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини та надання їм надії вийти на свободу. Адже, як зазначив Європейський

суд з прав людини у рішенні у справі «Петухов проти України (№ 2)», в осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, має бути можливість дострокового звільнення від відбування покарання. Приймаючи дані законодавчі акти, було передбачено, що таке право вони повинні отримати після відбуття 15 (п'ятнадцяти) років ув'язнення в установі виконання покарань. Тільки після цього, суд може замінити їм не відбуту частину покарання більш м'яким – від 15 (п'ятнадцяти) до 20 (двадцяти) років, але якщо засуджений відбув не менше 15 (п'ятнадцяти) років призначеного судом покарання. Авторами поряд із зазначеними законодавчими актами досліджені положення міжнародних актів у сфері захисту прав людини та чинного національного законодавства України, зокрема: Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року, рішень Європейського суду з прав людини,

Конституції України, Рішень Конституційного суду України, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інші, що стосуються призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі та процесуального аспекту заміни покарання на певний строк. На підставі чого, зроблено спробу встановити характер взаємодії положень норм міжнародного права в галузі прав людини та її основоположних свобод з чинним національним законодавством України, що стосуються призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі національними судами України та процесуального аспекту заміни покарання на певний строк.

Вступ. За дослідженням, існує декілька рішень Європейського суду з прав людини (далі – Суд) щодо порушення Україною зобов'язань за положеннями ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.¹ (далі – Конвенція 1950 р.) у зв'язку із гуманізацією покарання у виді довічного позбавлення волі шляхом надання права особам, засудженим до довічного позбавлення волі, на його заміну у виді строкового позбавлення волі.

На підставі розгляду, декілька справ, зокрема: «Петухов проти України (№ 2)», «Найдьонов проти України»², «Василь Іващенко проти України»³, «Харченко проти

України»⁴, «Чанєв проти України»⁵, «Кушч проти України»⁶, «Веніамін Тимошенко та інші проти України»⁷ Судом було сформульовано «право на надію», що в подальшому надало поштовх до прийняття Верховною Радою України законів: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» 2689-IX від 18.10.2022 р. та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» 2690-IX від 18.10.2022 р. Слід зазначити, що із прийняттям таких змін до чинного законодавства України, зокрема, можливістю замінити, засудженим до довічного позбавлення волі, не відбутої частини покарання більш м'яким – від 15 (п'ятнадцяти) до 20 (двадцяти) років, держава Україна стала поряд з такими державами, як Австрією, Бельгією, Чехією, Естонією, Німеччиною, Литвою, Люксембургом, Польщею, Румунією, Росією, Словаччиною, Словенією, Швейцарією та Туреччиною. В чинному законодавстві яких

⁴ CASE OF KHARCHENKO v. UKRAINE, (Application no. 40107/02), Judgment European Court of Human Rights, 10.05.2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-103260> (дата звернення: 26.02.2023).

⁵ CASE OF CHANYEV v. UKRAINE, (Application no. 46193/13), Judgment European Court of Human Rights, 09.01.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-146778> (дата звернення: 26.02.2023).

⁶ CASE OF KUSHCH v. UKRAINE, (Application no. 53865/11), Judgment European Court of Human Rights, 03.03.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-158963> (дата звернення: 26.02.2023).

⁷ CASE OF VENIAMIN TYMOSHENKO AND OTHERS v. UKRAINE, (Application no. 48408/12), Judgment European Court of Human Rights, 02.01.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-146671> (дата звернення: 26.02.2023).

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.02.2023).

² CASE OF NAYDYON v. UKRAINE, (Application no. 16474/03), Judgment European Court of Human Rights, 14.01.2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-100941> (дата звернення: 26.02.2023).

³ CASE OF VASILIIY IVASHCHENKO v. UKRAINE, (Application no. 760/03), Judgment European Court of Human Rights, 26.10.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-112481> (дата звернення: 26.02.2023).

зазначені положення про розгляд можливості відносно засуджених до довічного позбавлення волі щодо звільнення або заміну покарання, яке може бути скорочене⁸.

Ми вважаємо, що висвітлення положень вище зазначених Законів України, які набули законної сили, повинно допомогти вирішенню системних проблем, виявлених Судом в чинному кримінальному процесуальному та кримінальному законодавствах України й правозастосовній практиці, та дозволить уникнути порушень державними органами вимог Конвенції 1950 р.

Метою статті є дослідження та визначення чинних й щойно прийнятих нормативно-правих актів України у сфері захисту прав людини та її основоположних свобод, на підставі судових рішень Європейського суду з прав людини в аспекті покарань у виді довічного позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Конституції України – людина, її життя, здоров'я, честь, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. А тому, вважаємо цілком логічне, що за кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я людини чинним Законом України про кримінальну відповідальність встановлено найсуворіші види покарань, зокрема довічне позбавлення волі. Тобто, мова йдеться про відносно обмежений перелік особливо тяжких кримінальних правопорушень, які супроводжуються позбавленням життя людини. При цьому, слід зазначити, що у деяких країнах світу, навіть тим правопорушникам, хто вчинив особливо тяжкий злочин, покарання можуть пом'якшити

при настанні певних пом'якшувальних обставин. На теперішній час, у національному чинному законодавстві України, також є де які напрацювання у цьому напрямі. Так, Міністерством юстиції України були розроблені законопроекти на виконання пп. 19.1 «Права людини та доступ до правосуддя» п. 19 Програми діяльності Кабінету Міністрів України, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 12.06.2020 № 471⁹, а також із урахуванням досвіду щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини, зокрема: група справ «Петухов проти України (№ 2)», яке набуло статусу остаточного 09.09.2019 р., і об'єднує 20 справ проти України; група справ «Найдьон проти України», яке набуло статусу остаточного 14.01.2011 р., і «Василь Іващенко проти України», яке набуло статусу остаточного 26.10.2012 р., і об'єднує 6 справ проти України; у справі «Харченко проти України», яке набуло статусу остаточного 10.05.2011 р., «Чанєв проти України», яке набуло статусу остаточного 09.01.2015 р., «Куц проти України», яке набуло статусу остаточного 03.03.2016 р.; у справі «Веніамін Тимошенко та інші проти України», яке набуло статусу остаточного 02.01.2015 р. В подальшому вони пройшли розгляд і були прийняті у Верховній Раді України, а 06.11.2022 р. набрали чинності: Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» 2689-IX від 18.10.2022 р. та Закон України

⁸ Case of Vinter And Others v. The United Kingdom (Application no. 66069/09130/10 and 3896/10): Judgment European Court of Human Rights, 9 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108610> (дата звернення: 26.02.2023).

⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 12.06.2020 № 471 «Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-programi-diyalnosti-kabinetu-ministriv-t120620> (дата звернення: 26.02.2023).

«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» 2690-IX від 18.10.2022 р.. Положення цих законів передбачають наступні зміни:

– гуманізацію або більш м'яке покарання у виді довічного позбавлення волі шляхом надання права особам, засудженим до довічного позбавлення волі, на його заміну у виді строкового позбавлення волі з метою виконання вимог ст. 3 Конвенції;

– надання доступу засудженим особам до матеріалів кримінальних проваджень;

– вирішення питань про застосування запобіжного заходу судом виключно на підставі клопотань сторін провадження, а також слідчим суддею до моменту проведення підготовчого судового засідання та судом касаційної інстанції, з метою гарантування права осіб на свободу та особисту недоторканність, передбаченого статтею 5 Конвенції;

– надання права на проведення страйків на підприємствах транспорту з метою гарантування права на свободу об'єднання, передбаченого ст. 11 Конвенції.

Вважаємо, що ці законодавчі зміни впроваджують такий вид права, як «право на надію», сформульовану Судом у своїх рішеннях. Тобто, будь-яка особа, навіть засуджена до довічного позбавлення волі, повинна мати право на дострокове звільнення. В іншому випадку, відсутність цієї «надії» може завдати їй таких моральних страждань, які досягають мінімального рівня жорстокості, передбачених положеннями ст. 3 Конвенції про захист прав і основоположних свобод¹⁰, тобто катувань. В той же час, необхідно зазначити, що до 18.10.2022 р. нормами чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України)

не було передбачено застосування умовно-дострокового звільнення до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі¹¹. Адже, якщо звернутися до п. «б» ч. 1 ст. 4 Закону України «Про застосування амністії в Україні» № 392/96-ВР від 01.10.1996 р., амністия не може бути застосована до осіб, яким смертну кару в порядку помилування замінено на позбавлення волі, і до осіб, яких засуджено до довічного позбавлення волі¹². Тобто, актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років (ч. 2 ст. 87 КК України). Ми вважаємо, що це, само по собі свідчало, про відсутність дієвого механізму, пов'язаного із пом'якшенням покарання у виді довічного позбавлення волі та було констатовано Судом у рішенні «Петухов проти України (№ 2)» (заява № 41216/13). В подальшому, рішення набуло статусу остаточного 09.09.2019 р., як порушення ст. 3 Конвенції у зв'язку з ненаданням заявнику належної медичної допомоги під час тримання його під вартою, а також у зв'язку з тим, що покарання заявника у виді довічного позбавлення волі не підлягало скороченню. Обґрунтовуючи відсутність в Україні дієвого механізму пом'якшення покарання у виді довічного позбавлення волі та посиляючись на свою практику, Суд зазначив, що звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі за хворобою означає лише те, що засудженому дозволяється померти вдома або у лікарні, а не в установі

¹⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.02.2023).

¹¹ Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 26.02.2023).

¹² Закон України «Про застосування амністії в Україні» № 392/96-ВР від 01 жовтня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/392/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.02.2023).

виконання покарань, не може вважатися «перспективою звільнення». Таке рішення, як помилування Президентом України, на думку Суду, залишалося єдиною можливістю для довічно позбавлених волі осіб пом'якшити їх покарання, що було визнано «сучасним еквівалентом королівської прерогативи помилування» (п. 180 рішення «Петухов проти України (№ 2)»), а не дієвим механізмом. Суд вказав на необхідність впровадження в Україні реформи системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі¹³. На що, 16.09.2021 р. Конституційний Суд України ухвалив Рішення № 6-р(П)/2021 р. визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), ч. 1 ст. 81, ч. 1 ст. 82 КК України з огляду на те, що вони унеможливають такий перегляд щодо осіб, яких засуджено до відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі¹⁴. Конституційний Суд України констатував, що наслідком приєднання України до європейського правопорядку в питанні людських прав шляхом ратифікації Конвенції є те, що запровадження і застосування кримінальних покарань у національному

правапорядку не може здійснюватися лише відповідно до національних критеріїв кримінального правосуддя. У цьому питанні обов'язок держави – керуватися також міжнародними стандартами в ділянці людських прав, зокрема тими, що стосуються людської гідності осіб, щодо яких застосовується покарання. Відтак довічне позбавлення волі особи без подальшої можливості її звільнення означає зрівняння строку довічного позбавлення волі з позбавленням волі до завершення природного життя людини, а отже, заперечує не тільки меті покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів її абсолютний характер та становить порушення позитивного обов'язку держави захищати гідність людини, а тому, не відповідає ч. 1 ст. 3, ст. 23, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 63 Конституції України¹⁵. При цьому, Конституційний Суд України зобов'язав Верховну Раду України невідкладно привести нормативне регулювання, установлене ст.ст. 81, 82 КК України, у відповідність до Конституції України та цього Рішення¹⁶.

¹³ Справа «Петухов проти України (№ 2)» (Заява № 41216/13) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 26.02.2023).

¹⁴ Рішення Конституційного суду України від 16.09.2021 року № 6-р(П)/2021 у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> (дата звернення: 26.02.2023).

¹⁵ Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.02.2023).

¹⁶ Рішення Конституційного суду України від 16.09.2021 року № 6-р(П)/2021 у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> (дата звернення: 26.02.2023).

На підставі викладеного вище, ми вважаємо, що ухваленнями Законів України 18.10.2022 р., та внесеннями відповідних змін, у тому числі, до положень ст. 82 КК України, визначається можливість заміни особі, яка відбуває покарання у виді довічного позбавлення волі, невідбутої частини покарання більш м'яким після фактичного відбування нею не менше п'ятнадцяти років покарання у виді довічного позбавлення волі. Законодавець, у такому випадку передбачив, що покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінено на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, на умовах, якщо, мінімальний строк до звільнення особи складатиме 30 років з моменту набрання чинності обвинувального вироку, то цей строк може бути зменшений з огляду на правила обрахунку строку перебування під вартою під час досудового розслідування, з урахуванням положень Закону України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання» № 838-VIII від 26.11.2015 р. і може бути меншим за 30 років¹⁷.

Висновки. Отже, запропонований Верховною Радою України механізм більш гуманного застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі до осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини та надання їм надії вийти на свободу відповідає критеріям, встановленим Європейським судом з прав

людини. Тому, що вони містять не ілюзорну можливість звільнення через акт помилювання Президентом України, а передбачають чіткі межі перегляду таких питань, а також порядок, строки та наслідки. Тобто, він дозволяє засудженим до довічного позбавлення волі мати можливість на перегляд питання щодо їх покарання. Але, при дослідженні зазначених змін, ми вважаємо, існує певна проблема, яка належить в тому, що строк для подання клопотання, зазначений у 15 (п'ятнадцять) років, починає відраховуватись з моменту набрання чинності Законом України, а не з моменту засудження. Це правило застосовується до всіх осіб, без виключення. Причиною для цього стало, ми бачимо, первинна редакція Проекту Закону № 4049 від 03.09.2020 р., в якою було зазначено, що засуджені до довічного позбавлення волі, які на день набрання чинності Законом відбули понад десять років призначеного судом покарання, мають право на заміну, покаранням у виді позбавленням волі на строк від п'яти до двадцяти років, при цьому загальний строк такого покарання не може бути меншим як двадцять п'ять років¹⁸. Тому, ті особи, які за станом здоров'я або в силу похилого віку під час розгляду законопроекту могли б сподіватись на звільнення, таку «надію», можливо, втратили, для них цей механізм перегляду залишається ілюзорним, що може стати предметом розгляду нових справ з боку Європейського суду з прав людини.

¹⁷ Закон України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання» № 838-VIII від 26 листопада 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-19#Text> (дата звернення: 26.02.2023).

¹⁸ Проект Закону № 4049 від 03.09.2020 року про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69827 (дата звернення: 12.08.2022).

Determinants affecting the commission of criminal offenses against road traffic safety and the operation of motor vehicles

Rudyk Mykola

PhD in Law,

Lecturer at the Department of Police Law

National Academy of Internal Affairs, Ukraine

ORCID: 0000-0003-1031-9982

The article examines that the task of modern criminology is not only the definition and presentation of theoretical provisions of the process of determining crimes and crime, but also the optimal disclosure of the application of these provisions in practical activities, primarily in the activities related to the analysis of crime and the organization of its prevention. It is indicated that determination is a form of directional communication, when one object determines another, perhaps it does not yet condition and even more so does not cause it, but there is a deterministic dependence between them. «Determinism means the relationship manifested in the dependence of things (properties of things and relations between them, events, processes, states) in their existence and change from any factors.» The main feature of the deterministic connection between objects (events, processes, phenomena) is the presence of dependence between them, one from the other, and in reality – one from other objects.

The article analyzes that the criminological definition of the reasons and conditions that contribute to the commission of a crime, as a rule, includes two interdependent aspects: the antisocial attitude of the individual and the specific life situation that develops before the crime is committed. At the same time, it should be emphasized that when committing intentional crimes, as a rule, an antisocial attitude plays a decisive role, while when committing careless crimes, the role of the life situation increases.

It is proven that the causes and conditions of crime are a system of socially negative phenomena and processes that determine it as a consequence. The causes and conditions of crime are not a random mechanical set of determinants of crime, but a system that represents the unity and integrity of interacting subsystems and elements that are located in a certain hierarchy and subordination of levels. Causes are phenomena (systems) that give rise to other phenomena (systems) – consequences. The causal connection is a genetic connection. When determining what was the cause and what was the effect, it is necessary to distinguish two main elements, one of which is «cause» and the other is «effect». The causes of illegal behavior should include socio-psychological determinants, which consist of such elements as economic, political, legal, everyday psychology at different levels of social consciousness.

In our opinion, all the reasons and conditions that contribute to the commission of criminal offenses against RTS and the operation of road transport should be divided into:

- 1) objective – socio-economic relations, difficulties and shortcomings that give rise to anti-social motivation and criminal behavior;
- 2) subjective – elements of psychology that are manifested in the distorted needs, interests, goals, motives, moral values and legal awareness of persons who commit offenses.

Experts identify the following types of corruption risks:

- 1) cadet – driving school (an employee of the driving school is an intermediary between the cadet and the service center, while the training is often incomplete or fictitious);
- 2) driving school – service center (for attestation of driving school and instructors, for passing exams and registration of groups of students);
- 3) cadet – service center (when they get their rights without going through training).

Any errors in assessing the socio-economic prerequisites for making managerial decisions, in particular in the field of RTS, have a very high price. Often, their consequences are unreliable forecasting (false initial data always lead to the fallacy of the final forecast), low-quality prospective plans (without realizing the true scale of the problem, it is impossible to create a truly effective mechanism for its solution), imbalances in resource provision (for due to the lack of objective information about the socio-economic aspect of the planned measures, their estimates are calculated irrationally, and the financial flows between them are distributed unsystematically), weakening of administrative control (in the conditions of impoverished or distorted «basic» empiricism, the criteria for the effectiveness of target programs are blurred, which significantly complicates current and final control according to their performance). In the end, the architecture of the entire strategy collapses: the developed plans do not meet the needs of practice, the measures taken do not bring tangible results, and already limited resources are wasted. In this regard, there is an urgent need to clearly define the socio-economic parameters that characterize the state of the RTS and the effectiveness of the relevant direction of state policy.

Thus, taking into account the imperfection of the mechanisms for collecting information about the consequences of road accidents and the resulting high level of latent victimization, Ukraine's real lag behind the leading European states is probably even greater. Thus, due to a number of organizational problems, the domestic system of accounting for traffic accidents (and, therefore, the national system of statistics) does not display data on victims who sought medical help a few days after the registration of a traffic accident, information on persons who died in medical facilities within 30 days of the accident. The above gives experts a reason to claim that the actual number of people killed in road accidents exceeds the officially declared number by 5–10%, the number of wounded – by 40–60%.

Such disappointing statistics are a natural consequence of the lack of a planned approach to solving transport safety problems. During the years of independence in Ukraine, a national strategy for increasing BDR was never developed, which led to the disorganization and ineffectiveness of a huge array of organizational and legal measures implemented during the last decades.

Given their indisputable significance, the categorical socio-economic parameters of the road user must be taken into account when forming and implementing relevant directions of state policy. First, it will allow to outline as clearly as possible the circle of objective preconditions of road traffic injuries; secondly, it will contribute to the parametric «enrichment» (and therefore increase the reliability) of criminological methods of forecasting the state of the BDR; thirdly, it will ensure connection and comprehensive solution of problems that are «at the junction» of economic, social, educational, transport and other spheres of public life; fourthly, it will make it possible to develop additional criteria for assessing the quality of industry prevention; fifth, it will increase the effectiveness of preventive measures.

Unfortunately, a criminological forecasting and planning system has not yet been created in Ukraine. The analysis of the state of the BDR is carried out using methods inherited from Soviet times. Subjects of statistical reporting act separately and uncoordinated, and there is a lack of consistency among their structural links. As a result, information may be duplicated in some areas of activity, and only fragmentary in others. The depth of analytical «research» is very far from the required level: for decades in a row, the state of road traffic control has been evaluated according to a narrow range of parameters (mostly the total number of car accidents and their victims) that cannot provide a comprehensive picture of the socio-economic aspect of road traffic control. This, in turn, determines the poverty of the «source» statistical array and the superficiality of the concepts (plans, programs) of industry development developed on its basis.

The described problems are interdependent and mutually determined. Accordingly, their solution is related to the implementation of a wide range of organizational and legal measures aimed at improving the mechanisms of transport statistics, determining social and economic indicators of road traffic safety, bringing the domestic system of road accident accounting closer to European standards.

Thus, the presence of these trends indicates serious problems in the organization and implementation of criminological policy in the field of BDR and operation of road transport. Preventive measures are developed in an unplanned manner, without a clear idea of their effectiveness, economic feasibility or possible cumulative effect. Little is taken into account of foreign experience, and the main role is given to coercion, which has almost exhausted its preventive potential. At the same time, the most progressive forms of preventive activities often remain unclaimed.

Undoubtedly, it is possible to eliminate the identified shortcomings only within the framework of a purposeful policy, which would be based on the principles of planning, complexity, consistency, and socio-economic validity. To this end, the prevention of criminal offenses in the field of traffic safety and the operation of road transport should be declared a strategic priority for the provision of traffic safety, and the corresponding direction of activity should be reflected in state policy, transport legislation, sectoral planning acts, as well as in political decisions of the state leadership.

Детермінанти, що впливають на вчинення кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобільного транспорту

Рудик Микола Миколайович

кандидат юридичних наук,

викладач кафедри поліцейського права

Національної академії внутрішніх справ, Україна

ORCID: 0000-0003-1031-9982

Вступ. Сьогодні Україна робить активну спробу прориву до європейської спільноти, що містить у собі ідеалізацію нової для нашої

держави суспільної системи. Перші кроки на цьому шляху дали паростки у вигляді класичних для Заходу і невідомих для України явищ,

а саме – мафія, корупція, рекет, вбивства на замовлення, відмивання грошей, наркобізнес тощо. Кримінальна ситуація в Україні, що склалась протягом останнього десятиріччя, вимагає вжиття адекватних заходів по боротьбі зі злочинністю. Стабільна криміналізація суспільства, високий рівень злочинності, значне її омолодження представляють серйозну загрозу для реформ, спрямованих на побудову в нашій країні демократичної, правової, соціальної держави. Для створення належної протиправної культури цим явищам необхідна державна політика, що забезпечуватиме не тільки своєчасне реагування правоохоронних органів на кожний факт вчинення кримінального правопорушення, але й вжиття ефективних запобіжних заходів.

Взятий Україною курс на євроінтеграцію зумовлює необхідність демократичних трансформацій вітчизняної політичної і правової системи з метою забезпечення умов реалізації прав і свобод людини і громадянина. Цьому процесу можуть перешкоджати різноманітні фактори і обставини, серед яких важливу роль відіграє деформована правова свідомість, низький рівень правової культури населення, зниження моральних вимог у суспільстві, і як наслідок – протиправна поведінка, злочинність, яка складає реальну загрозу соціально-економічному розвитку України¹.

Своєчасне виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, має не тільки правове значення, але й спричиняє позитивний психологічний вплив, демонструючи прагнення і здатність осіб, які здійснюють кримінальне переслідування, всебічно, повно і об'єктивно встановити всі обставини його вчинення,

¹ Тимошенко В.І. Детермінуючі фактори протиправної поведінки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 6 (червень). С. 94–10.

у тому числі детермінанти. **Мета статті** – відзначити соціальне значення їх запобіжної діяльності, оскільки виявлені і усунуті причини та умови, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, не можуть сприяти аналогічному або іншому кримінальному протиправному діянню².

Виклад основного матеріалу. Рівень розробки прикладних засад системно-структурних взаємодій і зв'язків, а також наявна кримінологічна інформація ще не дають можливості з належною повнотою виявити усі і, очевидно, навіть основні системні взаємодії причин і умов злочинності як між собою та наслідком (злочинністю), так і з антикриміногенною системою. Детермінувати значить визначити. Це поняття ширше, ніж причина або умова, тому що включає те й інше. Термін «детермінація» походить від латинського «*determinate*», що означає визначати, відокремлювати, відмежовувати. Як роз'яснюють фахівці, у цьому стародавньому сенсі даний термін позначав операцію визначення предмета шляхом виявлення ознак, що відрізняють даний предмет від інших. У міру розвитку наук цей термін еволюціонував, змінив свій початковий зміст.

Згідно з одним із основних у кримінології принципом відповідності, як обґрунтовано довів у своїх роботах А.П. Закалюк, запобіганню та в цілому запобіжному впливові підлягає насамперед і головним чином є те, що предметно обумовлює злочинні прояви та злочинність загалом, визначає її функціонування³. Поряд з цим слід мати на

² Нежурбіда С.І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. 432 с. С. 19.

³ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с. С. 183.

увазі, що при організації боротьби із злочинністю, однією із структурних елементів якої є запобігання, важливою є не тільки сама по собі констатація зв'язку якої-небудь обстановки із злочинною поведінкою, скільки, виявлення характеру цього зв'язку. Звідси постає завдання максимального обґрунтовано підійти до питання джерел походження злочинності, тобто предметно визначити ті явища, факти, процеси, умови, від яких залежить обумовлення злочинності, насамперед її спричинення. При цьому між стадією пізнання та оцінкою злочинності, а також стадією боротьби (запобігання) з нею обов'язковою є стадія виявлення детермінації та причинності злочинності⁴.

У сучасному розумінні детермінізм – це вчення про загальну обумовленість явищ. Це визнають усі. Як визнають і те, що вихідними принципами детермінізму являються зв'язок і взаємодія. Як зазначає М.А. Парнюк, кримінологічна детермінація являє собою вид соціальної детермінації, яку можна розглядати в рамках більш загальної системи – детермінації подій і явищ природи й суспільства. У свою чергу ця детермінація – різновид універсального зв'язку явищ⁵.

Завданням сучасної кримінології є не лише визначення і подання теоретичних положень процесу детермінації злочинів і злочинності, а й оптимальне розкриття застосування цих положень у практичній діяльності, насамперед у діяльності щодо аналізу злочинності та організації

запобігання її проявам. Детермінація – це форма спрямованого зв'язку, коли один об'єкт визначає інший, можливо, ще не обумовлює і тим більше не спричинює його, але між ними є детерміністична залежність.

Кримінологічне визначення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, як правило, містить у собі два взаємозалежних аспекти: антигромадську установку особистості і конкретну життєву ситуацію, що складається до моменту вчинення злочину⁶.

Причинами та умовами злочинності є система соціально-негативних явищ та процесів, які її детермінують як свій наслідок. Причини та умови злочинності не випадковий механічний набір детермінант злочинності, а система, яка являє собою єдність та цілісність взаємодіючих підсистем та елементів, які розташовані в певній ієрархії та підрядності рівнів. Причини – це явища (системи), що породжують інші явища (системи) – наслідок. Причинний зв'язок – зв'язок генетичний. При визначенні того, що було причиною, а що наслідком, треба виділити два основні елементи, один з яких «причина», а інший – «наслідок». До причин протиправної поведінки необхідно відносити соціально-психологічні детермінанти, які складаються з таких елементів, як економічна, політична, правова, побутова психологія на різних рівнях суспільної свідомості⁷.

Проблема причинності в кримінології важлива не тільки для теорії, а й для практики, оскільки дає змогу вести боротьбу із злочинністю не тільки силами правоохоронних

⁴ Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с. С. 180.

⁵ Парнюк М.А. Принцип детермінізму в системі матеріалістическої діалектики. Київ, 1972. 84 с. С. 10.

⁶ Курс кримінології: Загальна частина: підручник / Джу́жа О.М., Михайленко П.П., Кулик О.Г. та ін.; за заг. ред. О.М. Джу́жи. К.: Юрінком Інтер, 2001. 326 с. С. 105–106.

⁷ Профілактика злочинів : підручник / О.М. Джу́жа, В.В. Василевич, О.Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О.М. Джу́жи. Київ : Атіка, 2011. 720 с. С. 68.

органів, а також використовуючи економічні, соціальні та інші важелі, якими суспільство і держава можуть розпорядитись.

Є різні критерії класифікації причин та умов злочинності. Зокрема, за змістом причини і умови злочинності поділяють на: соціальні, економічні, психологічні, ідеологічні, політичні, культурно-виховні, організаційно-управлінські та інші. За природою виникнення: індивідуальні або антропологічні, що безпосередньо пов'язані з особистістю злочинця; фізичні – пов'язані з впливом природних явищ, клімату, температури тощо; соціально-економічні, що пов'язані з впливом на процес прийняття рішення таких обставин як багатство і бідність, політичний режим, можливість реалізувати законні інтереси і т. ін. Залежно від зв'язку з волею суб'єкта – об'єктивні і суб'єктивні. Об'єктивні причини і умови існують незалежно від волі і свідомості людей (історично зумовлений рівень розвитку суспільства, економіки; стихійні лиха й інші явища природи тощо). Суб'єктивні причини та умови злочинності залежать від діяльності людей, вони є, як правило, результатом недоліків цієї діяльності, помилок та упущень⁸.

Надмірна швидкість залишається головною причиною ДТП. За даними Патрульної поліції, у 2022 р. понад 44% ДТП сталися саме через перевищення швидкості. Також вона збільшує ризик потрапити у аварію. Адже якщо виникає якась нестандартна ситуація, у водія менше часу – а отже, і можливостей, щоб адекватно відреагувати (до того ж, гальмівний шлях стає довшим). Якщо аварія все ж сталася, швидкість збільшує тяжкість травм, а отже й імовірність

смертельних наслідків. Це стосується всіх учасників руху: водіїв авто, пішоходів, велосипедистів, мотоциклістів. За даними ВООЗ, зменшення середньої швидкості руху на 5% може скоротити кількість смертельних ДТП на 30%⁹.

На нашу думку, усі причини та умови, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень проти БДР та експлуатації автомобільного транспорту варто розподілити на:

1) об'єктивні – соціально-економічні відносини, труднощі й недоліки, які породжують антигромадську мотивацію та поведінку злочинця;

Основною особливістю об'єктивних причин і умов, якими супроводжується дорожній рух є їхня постійна зміна. Тобто, при всій можливій статичності дорожньої обстановки вона постійно оновлюється і змінюється. Тому не можливо зупинити або повернути дорожню ситуацію, яка постійно видозмінюється, сповільнюючи або прискорюючи свій перебіг. Ця обставина визначає специфічність і динамізм походження кожного окремо взятого досліджуваного злочину і аварійності в цілому.

Об'єктивні причини – продовження процесу викривлення правосвідомості особи злочинця, що знаходить своє втілення у вчиненні нею конкретної дії, яка врешті-решт як причина злочинної поведінки в однойменному механізмі викликає (звісно ж у певних об'єктивних умовах місця і часу) настання суспільно-небезпечних наслідків.

До об'єктивних умов можна віднести: технічні недоліки стану автошляхів, мостів та ін. (ширина проїзної частини, розмітка

⁸ Тимошенко В. І. Теоретичні проблеми кримінології. Збірник наукових праць / уклад.: Тимошенко В. І. Київ : ФОП Маслаков, 2021. 300 с. С. 273.

⁹ ВООЗ: смертність у ДТП зростає до 1,35 мільйона осіб щороку. *Всесвітня організація охорони здоров'я*. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D0%B7>

дороги, огороження, покриття, освітлення, наявність розділових смуг, розв'язок, стоянок тощо); неправильне регулювання руху транспорту; неоптимальне розміщення дорожніх знаків; низький рівень організації ремонтних робіт; недоліки конструкції транспортних засобів, що ускладнюють керування ними та спостереження за дорожньою обстановкою; відсутність пристосувань, що забезпечують безпеку водіїв та пасажирів; осліплення світлом фар зустрічного транспорту; час доби; погодні умови (дощ, туман, ожеледиця й ін.) та непристосованість шляхів до ускладнення останніх; недотримання особливих умов руху швидкісними та гірничими дорогами; неправомірна поведінка інших учасників дорожнього руху (пішоходів, водіїв інших транспортних засобів, велосипедистів тощо).

2) суб'єктивні – елементи психології, що виявляються у спотворених потребах, інтересах, цілях, мотивах, моральних цінностях і правосвідомості осіб, які вчиняють правопорушення¹⁰.

У осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень проти БДР та експлуатації автомобільного транспорту негативні, антигромадські установки з'являються не самі по собі, вони соціальні за своїм походженням, їхнє формування відбувається в процесі спілкування індивіда з навколишнім середовищем. На цьому етапі формування індивіда закладається фундамент майбутньої злочинної поведінки після чого виникає для кожного конкретного суб'єкта кримінологічна ситуація, яка включає всі етапи злочинної механізми: 1) формування особистості з певними морально-психологічними деформаціями; 2) життєву ситуацію, в якій формуються

конкретні особливості поведінкової активності, мотивації; 3) обстановку, що сприяє вчиненню злочину (передкримінальна обстановка); 4) сам злочин¹¹.

Таким чином, у контексті формування національної стратегії БДР особливої ваги набуває соціально-економічний аспект цього явища. Тільки шляхом аналізу ключових соціальних та економічних параметрів БДР можна з'ясувати істинний стан відповідного сектору суспільних відносин, встановити закономірності його функціонування, сформулювати реалістичний концепт його розвитку. Соціально-економічні показники БДР лежать в основі кореспондуючих планів, програм, проектів та й, взагалі, усіх масштабних заходів, спрямованих на запобігання дорожньо-транспортного травматизму. І від того, наскільки точно визначені (обраховані) перші, безпосередньо залежить ефективність останніх. Адже саме соціально-економічна характеристика БДР зумовлює постановку стратегічних цілей, вибір напрямів їх реалізації, зміст необхідних управлінських заходів, обсяги та структуру пов'язаних з ними витрат¹².

Будь-які похибки при оцінці соціально-економічних передумов прийняття управлінських рішень, зокрема у сфері БДР, мають дуже високу ціну. Часто-густо їх наслідками стають недостовірне прогнозування (хибні вихідні дані завжди тягнуть за собою помилковість

¹⁰ Корнякова Т.В., Соколенко О.Л., Юзіков Г.С. Віктимологічне моделювання у системі заходів кримінологічної безпеки суспільства : монографія. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. 220 с.

¹¹ Кримінологія: академ. курс. / за заг. ред. проф. О.М. Литвинова. Харків : Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с. С. 70; Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2001. 37 с; Джужа А.О. Основні напрями удосконалення віктимологічного запобігання правопорушенням в Україні: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 304 с.

¹² Гуржій Т.О. Адміністративно-правові проблеми забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні : монографія. Кіровоград : Тимченко, 2010. 440 с. С. 35–36.

кінцевого прогнозу), низька якість перспективних планів (не усвідомлюючи істинних масштабів проблеми, неможливо створити по-справжньому ефективний механізм її розв'язання), дисбаланси ресурсного забезпечення (за браком об'єктивної інформації про соціоекономічний аспект планованих заходів їх кошторис розраховується нерационально, а фінансові потоки поміж ними розподіляються безсистемно), послаблення адміністративного контролю (в умовах збідненої чи спотвореної «базисної» емпірики розмиваються критерії ефективності цільових програм, що суттєво ускладнює поточний та підсумковий контроль за їх виконанням). Зрештою руйнується архітектоніка всієї стратегії: розроблювані плани не задовольняють потреб практики, вжиті заходи не приносять відчутних результатів, й без того обмежені ресурси витрачаються марно. У зв'язку з цим існує нагальна необхідність у чіткому визначенні соціально-економічних параметрів, котрі характеризують стан БДР та результативність відповідного напрямку державної політики.

Таким чином, урахувавши недосконалість механізмів збору інформації про наслідки ДТП та обумовлений цим високий рівень латентної віктимності, реальне відставання України від провідних європейських держав імовірно є ще більшим¹³.

¹³ Головкін Б.М. Кримінологічне поняття віктимізації. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. 2015. Вип. 15(2). С. 93–96; Джужа А.О. Теоретичні та практичні засади віктимологічного запобігання злочинам в Україні: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. 35 с.; Холмянський Я.Д. Наукова концепція правового забезпечення підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні в контексті світових тенденцій боротьби зі смертельними наслідками ДТП. Вісник Донецького університету. Серія: Економіка і право. 2007. Вип. 1. С. 493–500. С. 493.

Така невтішна статистика – закономірний наслідок відсутності планомирного підходу до вирішення проблем транспортної безпеки. За роки незалежності в Україні так і не була розроблена національна стратегія підвищення БДР, що зумовило безсистемність і малоефективність величезного масиву організаційно-правових заходів, котрі здійснювались протягом останніх десятиліть.

На жаль, сьогодні в Україні кримінологічна система прогнозування та планування допоки не створена. Аналіз стану БДР проводиться за методиками, успадкованими ще з радянських часів. Суб'єкти статистичної звітності діють розрізнено та розкоординовано, бракує узгодженості й серед їхніх структурних ланок. Як наслідок, по одним напрямкам діяльності інформація може дублюватись, а по іншим – бути лише уривковою. Глибина аналітичної «проробки» дуже далека від потрібного рівня: десятиліттями поспіль стан БДР оцінюється за вузьким колом параметрів (здебільшого підраховується загальна кількість автоаварій та їх жертв), неспроможних дати всебічне уявлення про соціально-економічний аспект БДР. Це, в свою чергу, обумовлює бідність «вихідного» статистичного масиву та поверховість розроблених на його основі концепцій (планів, програм) галузевого розвитку.

Окреслені проблеми носять взаємозалежний і взаємообумовлений характер. Відповідно, їх вирішення пов'язане з реалізацією широкого комплексу організаційно-правових заходів, спрямованих на вдосконалення механізмів транспортної статистики, визначення соціальних та економічних показників безпеки дорожнього руху, наближення вітчизняної системи обліку ДТП до загальноєвропейських стандартів.

Висновки. Таким чином, наявність цих тенденцій свідчить про серйозні проблеми

в організації та здійсненні кримінологічної політики у сфері БДР та експлуатації автомобільного транспорту. Запобіжні заходи розробляються неплановірно, без чіткого уявлення про їх результативність, економічну доцільність або можливий сукупний ефект. Мало враховується зарубіжний досвід, а головна роль відведена примусу, котрий майже вичерпав свій превентивний потенціал. Водночас, найбільш прогресивні форми профілактичної діяльності часто-густо лишаються незатребуваними.

Поза сумнівом, ліквідувати окреслені недоліки можливо тільки у рамках

цілеспрямованої політики, котра б ґрунтувалась на засадах плановості, комплексності, послідовності, соціально-економічної обґрунтованості. З цією метою запобігання кримінальним правопорушенням у сфері БДР та експлуатації автомобільного транспорту має бути оголошено стратегічним пріоритетом забезпечення БДР, а відповідний напрям діяльності – знайти відображення в державній політиці, транспортному законодавстві, актах галузевого планування, а також у політичних рішеннях керівництва держави.

Legal support for the prevention of land degradation in Ukraine

Shulha Andrii

Doctor of Law, Professor,

Professor of the Department of Criminal Law and Criminology

Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine

In this article, the author examines the current issues related to ensuring proper protection of land resources through the use of criminal legal means. One of the most pressing problems which negatively affects both individuals and society as a whole is a significant deterioration of the quality of land resources due to negative anthropogenic activities. The author notes that in the absence of a unified state system of land protection, the author analyzes the causes of degradation, land depletion and reduction of soil fertility, which lead to deterioration of their quality and require restoration. It is emphasized that land as an object of legal relations performs the following functions: a) political – defining the territorial boundaries of a sovereign state and creating the basis for its economic independence. It constitutes the material basis of the sovereignty of the State of Ukraine; b) economic – provides the basis for economic activity. In agriculture and forestry, it is the main means of production; c) social – it defines the habitat and living conditions of a person. The value of land is related to its multifunctional purpose. If we are talking, for example, about agricultural land, it should primarily serve the national and state interests, particularly in the context of the growing global food crisis. Agricultural land is, in fact, a condition for the viability and preservation of the gene pool of the Ukrainian people; d) environmental – it is an objective factor of safe human existence. Land, being a unique natural object, serves as the basis for the formation of the most favourable conditions necessary for the existence of all living organisms. In this regard, its protection also ensures the protection of all other natural resources that are inextricably linked to the land (water, subsoil, flora and fauna, atmospheric air, etc.). The author substantiates the need to introduce an effective mechanism for legal protection of land resources from degradation processes, including by strengthening the legal liability of persons guilty of committing land-related criminal offenses.

Правове забезпечення запобігання деградації земельних ресурсів в Україні

Шульга Андрій Михайлович

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри кримінального права та кримінології

Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна

Вступ. Конституція України закріплює обов'язок держави гарантувати екологічну безпеку й підтримувати екологічну рівновагу на всій її території, долати наслідки планетарної Чорнобильської катастрофи, зберігати

генофонд Українського народу. Успішна реалізація названих конституційних приписів можлива лише за умови докладання адекватних зусиль з боку кожного громадянина держави й усього суспільства в цілому. Неабияку

роль у цій справі відіграють норми, якими поставлено під охорону довкілля та його складники. Статтею 14 Основного закону земля віднесена до головного національного багатства держави¹. Зазначений природний об'єкт виступає фундаментом формування природних і природно-антропогенних ландшафтів, вагомим підґрунтям розвитку національної економіки, сфери послуг тощо. Ось чому земельні ресурси потребують якісної й всеохоплюючої охорони, в тому числі й за допомогою заходів, що обмежують спонтанну, шкідливу й суспільно небезпечну людську діяльність, здатну погіршити якісні та кількісні характеристики цього об'єкта природи. Означені заходи мають бути спрямовані на забезпечення захисту земельних ресурсів від негативного (суспільно небезпечного) антропогенного й техногенного впливу, збереження родючості ґрунтів, підвищення їх продуктивності, використання цих ресурсів відповідно до їх цільового призначення, недопущення їх забруднення, псування й засмічення шкідливими для життя і здоров'я людей або довкілля елементами, що тягне розвиток деградаційних процесів, самовільного зайняття земельних ділянок чи їх частин, незаконного заволодіння їх ґрунтовим покривом, здійснення протиправних правочинів щодо земельних ресурсів тощо.

На земельні ресурси як на основний складник довкілля, об'єкт права земельної власності й сільськогосподарської діяльності посилюється негативний антропогенний вплив, особливо небезпечний у випадках їх забруднення шкідливими засобами, псування, незаконного їх вилучення із сільськогосподарського обігу, їх безгосподарського

використання тощо. Названі обставини зумовили встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні винні посягання, що завдають шкоду цьому природному ресурсу. Впливаючи на стан довкілля в цілому і створюючи екологічну небезпеку, такі діяння порушують права й інтереси землевласників і землекористувачів, погіршують економічні показники сільського господарства загалом.

Отже, з огляду на викладене, метою даної статті є вироблення дійового механізму правового захисту земельних ресурсів від негативно антропогенної діяльності та супутніх процесів, що призводять до деградації.

Виклад основного матеріалу. Земельні ресурси як скупний головний елемент національного природного багатства та складова біосфери включає ґрунти та інші природні елементи ландшафту, які органічно пов'язані між собою і забезпечують належне функціонування флори та фауни, життєдіяльності людини та розвитку суспільства. Людина, як і суспільство в цілому, не можуть існувати ізольовано від землі. Саме вона виступає основою задоволення матеріальних, духовних та інших потреб людини і суспільства. Основний Закон держави, зважаючи на виключно важливе значення землі у всіх сферах економіки (особливо в аграрному секторі) та проголошуючи її основним національним багатством, запроваджує при цьому імперативний принцип особливої охорони даного найважливішого компонента біосфери. Потребу в особливій охороні землі як основного національного багатства зумовлює особливість цього специфічного об'єкта та його стан.

У Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р,

¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

констатується, що сучасний стан земельних ресурсів переважної частини України можна охарактеризувати як напружений, а подекуди кризовий, з тенденцією до погіршення. Земельні ресурси прискореними темпами деградують, псуються, забруднюються та виснажуються. Особливо загрозливою є прогресуюча деградація та спад родючості ґрунтів – основи біосфери і сільськогосподарського виробництва. Щорічні збитки від основних видів ґрунтової деградації становлять близько 40–50 млрд. гривень. Така ситуація суттєво ускладнює соціально-економічний розвиток України та її регіонів і негативно впливає на ландшафтне та біологічне різноманіття, здоров'я і умови проживання населення². Також порушення якісного та кількісного стану земельних ресурсів суттєво впливає і на стан всього довкілля та, відповідно, на екологічну безпеку України і всього світу³.

Нагальною проблемою сучасності є деградація земель і ґрунтів. Основними причинами деградації є: неоптимальне співвідношення земельних угідь (площу ріллі необхідно скоротити на 6–8 млн га); неоптимальна структура посівних площ; недостатньо обґрунтована земельна реформа, яка призвела до порушення агротехнологій і зниження родючості ґрунтів; недооцінка реальної загрози деградаційних процесів, їх нерозуміння в суспільстві, нездатність фермерів і агрохолдингів підтримувати родючість

² Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text>

³ Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>

ґрунтів; нестача добрив на один гектар землі (низьке застосування органічних і мінеральних добрив, забезпеченість хімічними меліорантами), та, як наслідок – дефіцитний баланс біогенних елементів; відсутність ефективних механізмів виконання законів про охорону земель; відсутність об'єктивної ціни ґрунтових ресурсів, справедливого оподаткування і відповідного фонду коштів, необхідних для підтримки родючості ґрунтів; недостатній рівень державного управління земельними ресурсами, відсутність державної, обласних і регіональних програм охорони ґрунтів; не гармонізований з європейським моніторинг ґрунтового покриву; патологію ґрунтового профілю та генетичних горизонтів (ерозія і дефляція, переущільнення поверхневих горизонтів, відчуження ґрунту з функціонуючих екосистем). Але найбільш поширеними визнаються наступні причини природного та антропогенного характеру – порушення біоенергетичного режиму ґрунтів та екосистем (девегетація і дегуміфікація ґрунтів, ґрунтовтома та виснаження); порушення водного і хімічного режимів ґрунтів (опустелювання, зсуви, селі, вторинне засолення, природна і вторинна кислотність, переосушення); забруднення та хімічне отруєння ґрунтів⁴.

Чинне національне земельне законодавство розрізняє окремо деградацію земель і деградацію ґрунтів. Так, під деградацією земель законодавець розуміє природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно

⁴ Види, причини та фактори деградації земель. Антропогенні та природні причини деградації ґрунтів та боротьба з ними. URL: <https://ecolog-ua.com/news/vydy-prychynyta-factory-degradaciyi-zemel-antropogenni-ta-pryrodni-prychyny-degradaciyi>

пов'язаних із землею природних компонентів⁵. У свою чергу, деградація ґрунтів це погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів⁶. Тобто, деградація земель відрізняється від деградації ґрунтів саме предметом цього наслідку. Якщо співставляти землі і ґрунти як загальне і конкретне, то співвідношення буде наступним: деградація земель – це загальне, а деградація ґрунтів – конкретне.

Основними видами деградації ґрунтів, у свою чергу, є водна та вітрова ерозії. Вони призводять до втрати найродючішого поверхневого шару земельної ділянки; засолення, осолонцювання, підкислення, підлужування, які погіршують фізичні характеристики ґрунтів; руйнування структури, ущільнення, запливання поверхні, кіркоутворення; зниження фільтрувальної здатності; втрата макро- та мікроелементів – основи живлення рослин; несприятливі зміни кількості, видового складу та активності мікроорганізмів тощо. Деградація ґрунтів на сільськогосподарських угіддях є наслідком неправильної агротехніки і нераціонального використання земель цієї категорії, що, у свою чергу, порушує комплексну здатність ґрунту до самозбереження й саморегуляції. Важливим чинником деградації ґрунтів є їх техногенне забруднення, зокрема забруднення їх пестицидами, важкими металами та радіонуклідами (7,1 млн га), різні вторинні процеси, спричинені меліорацією (зокрема осолонцювання, засолення, підтоплення тощо). Внаслідок деградаційних процесів погіршуються

агрономічно важливі властивості й екологічні функції ґрунтів (режими трансформації біогенезу елементів, вологи, тепла, повітря). Крім того, наслідком деградації ґрунтів відбувається погіршення стану інших компонентів довкілля, а саме евтрофікація водойм, забруднення підґрунтних вод, збільшення концентрації в атмосфері тепличних газів та ін.

Глобальною екологічною проблемою сьогодні є постійне зменшення в ґрунтах вмісту гумусу. Основною причиною такого виступає споживацький підхід до земельних ресурсів, намагання якнайбільше з неї взяти і якнайменше їй повернути. За свідченням вчених-кліматологів, через кліматичні зміни Україна переходить у зону надвисоких температур і погодних катаклізмів. Тому в найближчі 30–40 років країні загрожує опустелювання великих територій. У зв'язку з цим в Україні тривають заходи щодо протидії деградації земель і ґрунтів, які проводиться у рамках впровадження Цілей Сталого Розвитку⁷ та Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням⁸. Зокрема, затверджений Національний план дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням до 2025 року⁹. Створена Координаційна рада з питань боротьби з деградацією земель та опустелюванням. Всі ці фактори свідчать

⁷ Цілі сталого розвитку та Україна. Національна доповідь. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina>

⁸ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці (Про приєднання до Конвенції див. Закон N 61-IV (61–15) від 04.07.2002, ВВР, 2002, N 36, ст.267). URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id193284>

⁹ Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 р. N 271-р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kr160271?an=1&ed=2019_12_04

⁵ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15/ed20030619#Text>

⁶ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15/ed20030619#Text>

про нагальну потребу боротьби з цим явищем усіма можливими не тільки технічними, а й юридичними засобами. У тому числі встановленням відповідальності за суспільно шкідливі чи суспільно небезпечні діяння, що призводять до деградації земель и ґрунтів.

Деградацію земель та ґрунтів найбільш логічним розглядати з точки зору наслідку певних антропогенних та природних процесів. У процесі здійснення виробничої та іншої діяльності, пов'язаної з неналежним використанням земель, нерідко спостерігається погіршення їх якісного стану, що тягне за собою деградацію цього об'єкта природи. Деградація земель можлива і в результаті стихійних природних процесів. Але в цьому випадку ми не говоримо про порушення норм права. І якщо на природні процеси ми не можемо повністю впливати (і це є суттєво позитивним моментом), то антропогенні процеси – це те, створюється людиною і для людини, тому вони безпосередньо залежать від вольової поведінки людини. Такі процеси можуть нести як користь для людини та її навколишнього природного середовища так і некористь, небезпеку для людини і довкілля. В останньому випадку ми повинні говорити про застосування засобів правового впливу на винних у цьому осіб через застосування до них різного виду юридичної відповідальності.

Деградація земель як результат їх неналежного і навіть небезпечного використання сьогодні має значне поширення в світі. Правова регламентація відносин, пов'язаних з цим негативним явищем, здійснюється головним чином за двома напрямками: правове забезпечення запобігання деградації земель та правові засади подолання та протидії її наслідків.

Якщо розглядати види юридичної відповідальності, як одну з компонентів

подолання та протидії негативних наслідків для земельних ресурсів у вигляді їх деградації, то найбільш дійовим є застосування засобів кримінально-правового впливу на осіб винних у настанні означеного наслідку. Хоча треба зазначити, що на теперішній час окрім кримінальної ще існує й адміністративна відповідальність за порушення земельного законодавства в частині порушення якісних показників земель та ґрунтів (ст.ст. 52, 53, 53-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення)¹⁰. Але адміністративна відповідальність встановлюється лише за посягання на земельні ресурси, які не потягли за собою настання якихось наслідків у тому числі деградацію ґрунтів. Відповідно, не можна розглядати цей вид юридичної відповідальності у випадку погіршення якісного стану земель і ґрунтового покриву, що потягло їх деградацію. В цьому випадку маємо застосовувати відповідні кримінально-правові приписи.

Чинним Кримінальним кодексом України також передбачені норми, що забороняють суспільно небезпечні діяння, якими заподіюється шкода земельним ресурсам. Зокрема, це частини 1 і 2 ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», статті 239 «Забруднення або псування земель», 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», 239-2 «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», 254 «Безгосподарське використання земель». Існують також інші кримінально-правові заборони, якими передбачається відповідальність за посягання як на довкілля в цілому, так і на земельні ресурси, зокрема, якими опосередковано

¹⁰ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

порушуються відносини у сфері охорони, раціонального використання й відтворенням земельних ресурсів (наприклад, це злочини, відповідальність за які передбачено статтями 236 «Порушення правил екологічної безпеки», 237 «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення», 240 «Порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин», 252 «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду» та ін.)¹¹. Чинне законодавство містить також інші склади кримінальних правопорушень, розміщені в інших розділах Особливої частини КК, де фігурують земельні ресурси як предмет складу правопорушення.

Але з усіх існуючих складів кримінальних правопорушень можна виділити лише декілька, що так чи інакше можуть призвести до такого наслідку як деградація ґрунтового покриву земельної ділянки. Це забруднення або псування земель (ст. 239 КК) та безгосподарське використання земель (ст. 254 КК). Названі склади кримінальних правопорушень в якості безпосереднього суспільно небезпечного наслідку може мати й деградацію ґрунтового покриву земельної ділянки. У свою чергу, опосередкованим таким наслідком може бути присутній у наступних складах кримінальних правопорушень: невиконання заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК), незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК), незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК), порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин

(ст. 240 КК), незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину (ст. 240-1 КК), знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ст. 245 КК), незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу (ст. 246 КК), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК). Ці норми можна вважати спеціальними по відношенню до норм закріплених у статтях 239 та 254 КК.

Запобігання деградації законодавець забезпечує шляхом покладання відповідних обов'язків на власників земельних ділянок та землекористувачів (статті 91, 96 Земельного кодексу України)¹². Йдеться, зокрема, про обов'язки: забезпечувати використання землі за цільовим призначенням та за свій рахунок приводити її у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем тощо. Проте невиконання названих обов'язків ніяких негативних наслідків для носіїв земельних прав за собою не тягне. Але якщо ці наслідки розглядати в якості таких, що створюють суспільну небезпеку для людей та довкілля, то маємо говорити про об'єктивну сторону відповідних кримінальних правопорушень, зокрема, забруднення або псування земель або ж безгосподарське використання земель.

Серед запобіжних правових заходів попередження деградації земель слід

¹¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹² Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

виокремлювати нормування в галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів. Таке нормування здійснюється, як впливає зі змісту ст. 165 ЗК України, з метою забезпечення екологічної і санітарно-гігієнічної безпеки громадян шляхом прийняття відповідних нормативів, які визначають вимоги щодо якості земель, допустимого антропогенного навантаження на ґрунти та окремі території, допустимого сільськогосподарського освоєння земель тощо.

У складі таких нормативів, згідно зі ст. 34 Закону України «Про охорону земель», самотійне місце займають показники деградації земель та ґрунтів, які стосуються гранично допустимого погіршення стану і властивостей земельних ресурсів внаслідок антропогенного впливу та негативних природних явищ, а також нормативи інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення¹³. Такі показники мають складати основу для здійснення державного контролю за використанням сільськогосподарської техніки в аграрному виробництві, питомий тиск ходових частин якої призводить до надмірного ущільнення ґрунту. При встановленні показників інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення повинні визначатися сільськогосподарські культури, технології та окремі агротехнічні операції щодо їх вирощування з тим, щоб чітко визначити заборони та обмеження.

Отже нормативи показників деградації земель мають забезпечувати запобігання погіршенню їх стану та виступати ефективним інструментом у процесі здійснення державного контролю за використанням та охороною земель. Розробка та затвердження правового механізму реалізації зазначених

показників деградації земель сприятиме свого роду бар'єру, який не повинні порушувати носії земельних прав (землевласники і землекористувачі). Це створюватиме можливість не доводити земельні ресурси до критичного стану, в якому вони зараз перебувають, а забезпечувалось би їх збереження та поліпшення їх якісного стану.

Зазначимо, що деградація земель – це не одномоментна подія, погіршення якісного стану земель, а зазвичай відбувається через певний проміжок часу. Так, ст. 211 ЗК до порушень земельного законодавства відносить, поміж іншого, псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, що відповідає суспільно небезпечному діянню описаному у диспозиції ст. 239 КК. А щодо безгосподарського використання земель (ст. 254 КК), то воно фактично завжди тягне за собою погіршення якісного стану землі у вигляді її деградації. Тому можна вибудувати наступну умовну структуру об'єктивної сторони кримінальних правопорушень потенційним наслідком яких є деградація ґрунтового покриву земель: суспільно небезпечне діяння у вигляді забруднення або псування земель, що спричинило тяжкі наслідки – деградацію ґрунтового покриву земельної ділянки; безгосподарське використання земель, що спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту – спричинення інших тяжких наслідків у вигляді деградації ґрунтового покриву земельної ділянки. Але при цьому, наголосимо, треба вирішувати проблему визначення та вирахування цього наслідку для об'єктивного застосування у правоохоронній діяльності відповідних органів.

¹³ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15/ed20030619#Text>

Самостійним і перспективним напрямом правового забезпечення запобігання деградації земель та збереження якісного стану земельних ресурсів виступає законодавче запровадження правового механізму нормування якісного стану земель.

Висновки. Таким чином можна зазначити наступне. По-перше, деградованими землями визнаються земельні ділянки з еродованими, перезволоженими з підвищеною кислотністю або засоленістю, забруднені хімічними речовинами ґрунтами тощо. Отже до того часу, поки земельна ділянка не буде визнана деградованою, ніякі негативні правові наслідки для користувача земельної ділянки чи власника не настають. По-друге,

системний аналіз чинного землеохоронного у тому числі кримінального законодавства, свідчить що воно потребує як найшвидшого вдосконалення в частині визнання в якості суспільно небезпечного наслідку деградації поверхневого ґрунтового покриву земельної ділянки. По-третє, для визначення та вираховування вищезначеного наслідку вбачається за необхідне законодавче запровадження правового механізму нормування якісного стану земель. Це, насамперед, пов'язано з віддаленістю деградації ґрунтового покриву як суспільно небезпечного наслідку від суспільно небезпечного діяння спрямованого на погіршення якісного стану ґрунтів.

NOTES

Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)
Issued quarterly
Passed for printing: 30.03.2023